

ALDUS MANUTIUS MAGYAR BARÁTAI.

A magyar humanizmus MÁTYÁS király korszakában nagy lépéseket tett a kibontakozás felé. Egy kemény, öntudatos kéz vezetése mellett — a külső hatalmi megerősődéssel párhuzamosan — befelé, a humanista szellem vonalán is megmutatkoztak az első nagyobb eredmények. A mai értelemben vett hivatal felé megindult kancellária a fókusz. A MÁTYÁS királytól kreált püspökök — majdnem mind homo novus — szintén az új szellem apostolai. A királyi udvarban szívesen kötnek ki az olasz humanisták. Itáliával is állandóak a kapcsolatok. Humanizmusunk gyökerében már ekkor nemzeti és magyar: JANUS PANNONIUS örökségét teszi hagyománnyá és a fejlődés alapjává. Alig felmérhető fejlődést rejtett magában a jövő, amikor a könyörtelen Párka elmetszette a nagy humanista princeps életének fonalát. A „secundus Attila“ magaválasztotta őseit, a nagy hún fejedelmet példázta halálával is, mert a magyar imperializmust magával vitte sírjába. A humanizmust azonban nem. Csak MÁTYÁS halt meg, csak az erős kéz hanyatlott le, amelyik messzetelektől céljainak szolgálatába tudta hajtani az igát nehezen tűrő magyar urakat. Szelleme, híre tovább él, az ő uralkodása hamarosan a magyar saeculum aureum-má eszményül, normává válik, amelyhez már II. ULÁSZLÓ korában a jelent mérik. Nagy koncepcióit folytatni gyöngye utódjában nem volt elég tehetség és erő. Ha lett volna, úgysem választják meg azok a magyar főpapok és urak, akik kicsinyben maguk is „Mátyás király“ voltak, éppen ezért nem akartak erősebbet emelni maguk fölé.

Mégis ők vitték, ők adták át a következő nemzedéknek a Mátyás-kor eredményeit, szellemét. Igazában a „királytalan humanizmus“ idején teljesedett ki a magyar humanizmus. A király kezéből kicsúszott hatalom mindinkább átment a kancellária vezetői, a gazdag főpapság és főurak kezébe. Így nagy decentralizációval számolhatunk, amely szellemi téren is erősen éreztette hatását. A kancellária fokozódó bürokratizálódásával együttjárt az ott működő papok fokozatos ellaicizálódása, amely a humanizmusnak is bizonyos fejlődési fokon túl természetes velejárója és intenzitásának mér-

téke. Itt, a kancelláriában őrizték legszívósabban, ápolták leghívebben a régi humanista hagyományokat. Bekapcsolódva a multba mentek előre az egészséges fejlődés útján.¹

Ez pedig abban rejlett, hogy, — bár éppen a humanizmus hatása alatt fejlődik ki a nemzeti öntudat, mely a külföldtől megkülönböztet és elválaszt, — nem vágták el külföld felé szellemi kapcsolataikat. Szellemi élet, ha nem akar elsorvadni, sosem gubózhat be, nem rendezkedhetik be autarkióra, nem csaphatja le az ország sorompóit. Hatványozott mértékben áll ez a humanizmusra, mely sajátosan az európai szellem kivirágzása volt, és ebből a szempontból egyetemes, mint szülőanyja, a latin szellem.

Ha csak így nézzük a JAGELLÓK uralkodását, szerencsésnek mondható. Látszatra Magyarország nem vesztette el nagyhatalmi állását, sőt — minden belső erőtlensége ellenére — Csehországgal együtt nagyhatalomnak számított. Élénk politikai kapcsolatai Lengyelországgal, Ausztriával, Velencével erős kulturális, humanista pezsgést hoztak létre. A krakkói és bécsi egyetemen sok a magyar diák. Ha még idevesszük a cseheket, akiknek egyik erőteljes központja — a cseh királyi kancellária — éppen Budán székelt, akkor láthatjuk, hogy egy sajátosan középeurópai humanizmus van kialakulóban, melynek három — összeköttetésben álló — gyújtópontja: Bécs, Krakkó és nem utolsó sorban Buda. Ezek között állandó és megszakíthatatlan kapcsolat volt, mégha egymás politikai útjait, hol a kulisszák mögött, hol pedig egész nyíltan, keresztetzték is. Vagy talán éppen azért! Mind Ausztria, mind pedig Lengyelország uralkodója a beteges ULÁSZLÓ esetleges utódnélküli elhalálózása esetén aspiráltak a magyar trónra. A trónörökös megszületése után pedig minél nagyobb befolyást akartak szerezni. Mindez élénk diplomáciai kapcsolatokat hozott létre, amely pedig a szellemi élet felpezsdülését is maga után vont, hiszen ezek a diplomaták a legjobban képzett, az új műveltséggel átítatott humanisták soraiból kerültek ki.²

¹ Jagelló-kori humanizmusunk összefoglalását l. HORVÁTH JÁNOS: Az irodalmi műveltség megoszlása. Magyar humanizmus. (Magyar Szemle Könyvei XII.) Budapest, 1935. 180—233. l.

² Ulászló-korabeli politikai helyzetre SZABÓ DEZSŐ: Küzdelmeink a nemzeti királyságért 1505—1526. Budapest, 1917. 81. stb. l. — Magyar diákok Krakkóban: SCHRAUF KÁROLY: Regstrum Bursae Gracoviensis. A krakkói magyar tanulók háza lakóinak jegyzéke. 1493—1556. Budapest, 1893. (Magyarországi tanulók külföldön III.) — Bécsben: SCHRAUF KÁROLY: A bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyve 1453—1630. Budapest, 1902. (Magyarországi

Középeurópai humanizmus van itt kialakulóban, amelynek az egyes országhatárokon belül az erőforrásai a királyi kancelláriák, Bécsben és Krakkóban az egyetem, kapcsolatait azonban egy pillanatra sem szakítja meg szülőanyjával, Itáliával. A legképzettebb emberek, a vezetők mind innét kerültek ki. A tudományszomjasabb, ambíciózusabb tanulók a bécsi vagy a krakkói egyetemet nem találják elégnek, hanem, hogy — amint az eléggé Itália-ellenes CELTIS megfogalmazza — „apud geneticem et antiquam litterarum parentem Italiam“ tanulmányaikat mintegy betetőzzék, Itáliába mennek, amelynek egyetemei még nem vesztették el régi varázsukat.³ És éppen ezekkel az itáliai kultúrgócokkal való összeköttetés ad mindig új erőt, ösztönzést, új lehetőségeket a fejlődéshez. Érdemes a középeurópai humanizmus itáliai orientálódásának térképét felrajzolni, mert a német, magyar, lengyel és cseh diákok egyes tanárokat favorizáltak erősebben. Mind a hely, mind pedig a tanár szelleme erősen rányomja bélyegét ízlésükre és gondolkodásukra, mind pedig későbbi humanista tevékenységekre.

Ezt szinte készen kapjuk VINCENZ LANGnak KONRAD CELTIS-hez írt levelében. LANG néhány barátjával tanulmányútra megy Itáliába. A középeurópai humanizmus vezéralakja, CELTIS, szabja meg nekik, hová menjenek, kiket látogassanak meg. A levél, mely útibeszámolóknak készült, pontosan jelzi azokat a gócpontokat, humanistákat, akik nagy, szinte kizárólagos szerepet játszottak a középeurópai, és így a magyar humanizmus életében.

Az első állomás — földrajzilag megy, de ez a sorrend hatóerőt tekintve is helyes — Velence, ahol meglátogatják ALDUS MANUTIUST, „Graecanicae antiquitatis restauratorem“, és hallgatják GEORGIUS VALLAT, meg ANTONIUS SABELLICUST. Innét Velence hivatalos egyetemére, Paduába vezet az útjuk, ahol ekkor az „artes“ leghíresebb tanára CALPHURNIUS. Majd Ferrarában állapodnak meg, hol a nevezetesség a nagy GUARINO legkedvesebb fia és szellemi örököse, a már öreg és betegeskedő BATTISTA GUARINO. A következő állomás Bologna, itt a görögben és latinban egyaránt kiváló CODRUST és PHILIPUS BEROALDUST, „in philosophia (moralis), in oratoria et poetica

tanulók külföldön. IV.) és KLIMES PÉTER: Bécs és a magyar humanizmus. Budapest, 1934. (Palaestra Calasanciana 5. sz.) — BARTA ISTVÁN: Középkori szellemi művelődésünk és a külföldi egyetemek. *Regnum* 2 (1937) 97—118.

³ CELTIS, CONRADUS PROTUCIUS: *Oratio in gymnasio in Ingelstadio publice recitata cum carminibus ad orationem pertinentibus*. Ed. Johannes Ruprich. (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum.) Lipsiae, 1932. p. 5.

interpretem fidelissimum et lectorem eloquentissimum, qui et soluta oratione et carmine scripsit complurima“, hallgatják. Majd Firenze kerül sorra. Ide MARSILIUS FICINUS kedvéért jöttek, de az, még mielőtt a városba értek, elhunyt. Az útjuk végére Róma marad, ahol jónévű tanárok és a gazdag pápai könyvtár várják a humanistákat.⁴

A legnagyobb vonzóerőt Pádua és Bologna egyeteme gyakorolta. Ott CALPHURNIUS, emitt pedig különösen BEROALDUS dicsekedhetett sok német, magyar, lengyel és cseh tanítvánnyal.⁵ Ehhez járult a század végétől kezdve Velence. A „tenger jegyese“-nek nincs ugyan egyeteme, amely városába csalogatná a diákokat és a híres tanárokért rajongó humanistákat, de nagy, gazdag és művelt város. A polgáriasodással együtt magas kultúra fejlődött itt ki. A nyomdászat centruma. 1500-ig száz nyomda működött itt, az európai könyvtermelés nagy részét Velence adja.⁶ Itt van BESSARION bíboros gyönyörű, gazdag könyvtára. Mégis igazi nevezetességét, bűvös erejét, hogy jóidőre nagy humanista központként szerepel, ahová személyesen, s ha ezt nem teheti, leveleivel zarándokol el a humanista, litteratus világ, — más adta meg. Egy — a humanisták számára sokat jelentő — név: ALDUS MANUTIUS, melynek hallatára — MATTHAEUS FORTUNATUS megfogalmazása szerint — az „instruator litterarum“ jut eszünkbe.

Aldus Manutius.

Talán sosem állt oly bűvös magasságban a könyv, mint a humanizmus idején. Nagyon hittek az élőszó erejében is, különösen, ha ez „tullianam eloquentiam redolet“. Az ő szemükben azonban a könyv szolgált hídul a csodált antikvitás felé. Embereszményük a

⁴ Der Briefwechsel des Konrad Celtis. Gesammelt, herausgegeben und erläutert von HANS RUPPRICH. (Veröffentlichungen der Kommission zur Erforschung der Geschichte des Reformation und Gegenreformation. Humanistenbriefe III. Band.) München, 1934. n°. 226. p. 375—6. (= CELTIS BR.) (Keltezése: Velence, 1499. okt. 17.) és n°. 256. p. 436—443. (Keltezése: Róma, 1500 [nov.] dec.?)

⁵ VERESS ENDRE: Olasz egyetemeken járt magyar tanulók anyakönyve és iratai. 1221—1864. (Olaszországi magyar emlékek. Közrebocsátja a Római Magyar Történeti Intézet. III.) Budapest, 1941. (= VERESS). — Beroaldusról I. GERÉZDI RABÁN: Bologna és a magyar humanizmus. *Irodalomtörténet* 29 (1940) 150—1. — U. a.: Egy magyar humanista: VÁRADI PÉTER: *Magyarságtudomány* 1 (1942) 545—7.

⁶ KRETSCHMAYR, HEINRICH: Geschichte von Venedig. Zweiter Band. Die Blüte. Gotha, 1920. S. 486—497.

„homo litteratus“, a „homo doctus“, vagyis a tudós. Még a költők-től is azt követelte a közízlés, hogy verseikben klasszikus jártasságuk, eruditus voltak csillanjon meg. „Senki sem válhatik ugyanis tanulttá — csendül fel egy korabeli humanista szájából —, bármily éleseszű és kitűnő memoriájú is legyen, a legjobb íróknak állandó és sokszori olvasása nélkül“,⁷ mert mit ér, ha erős ugyan a szántóvető, de nincsen ekéje! Nem is oly rég kevés volt még a könyv. Nagyrészt csak a kiválasztottak gyűjthettek egy könyvtárra valót. A firenzei könyvkereskedő, VESPASIANO DA BISTICCI könyvben örökíti meg ezeket. Az írott könyv csekély száma miatt a res litteraria sem tud sokaknak élménye lenni. Nem úgy van most. „A mi korunkat ugyanis — írja 1507-ben JAN SLECHTA — nagy és valóban halhatatlan jótéteménnyel áldotta meg mindenek legfőbb teremője és kormányzója: a könyvnyomtatás csodálatos találmányával, amely napjaink gyermeke. Azelőtt ugyanis igen nagy volt a hiány a kiváló auktorokban, mivel azok egyrészt elődeink nemtörődömsége és tudatlansága miatt teljesen elpusztultak, másrészt pedig a gazdagok és előkelők birtokában voltak, akik inkább törődtek vagyongyűjtéssel és javadalmak megsokszorozásával, mint a litteratúra ügyével.“⁸

Most már annál többen vannak. Magában Velencében majdnem ötven nyomda dolgozik a XVI. század elején. Sokan az új találmány gazdasági lehetőségei miatt csapnak fel tipográfusnak. De számosan akadnak olyanok is, akiket a tudományok szeretete, mondhatnánk, apostoli misszióstudat hajt, hogy a respublica litterariának tegyenek szolgálatot.

ALDUST ezeknek a kultúrapostoloknak az élére állíthatjuk, mert ő nyomdász volt a szó legnemesebb értelmében. A XV. században nekilendült korszakalkotó találmányt állította ideális céljainak szolgálatába: megmenteni a görög szellem klasszikus műveit az Orcustól, „in nitorem pristinum“ visszaállítani, kinyomtatva közkinccsé

⁷ JAN SLECHTA írja egyik barátjának 1507-ben Prágából: „Nemo enim, acri licet ingenio divinaque memoria, absque varia et multiplici optimorum scriptorum lectione doctus evadit“. (TRUHLAR JOSEF: Dva listae humanistické. V Praze, 1897. p. 31.)

⁸ U. o.: „Magnum enim, ut vides, et pene immortale beneficium huic nostrae aetati summus ille rerum conditor et moderator concedere videtur ex mirifica imprimendarum literarum inventione, quae diebus nostris reperta est, quum antea illustrium authorum maxima esset penuria, quippe qui vel maiorum nostrorum negligentia atque inscientia penitus interierant, vel tantum penes divites et potentes viros essent, quinon tam literarum studiis insudare, quam congerendis divitiis et multiplicandis honoribus solent inhaerere.“

tenni, hogy a humanista kultúrának a latin mellett másik éltető forrása és kovásza legyen. Nem az ő fejéből pattant ki és indult hódító útra ez a gondolat. Közel egy százada bentelt a köztudatban, s a századközépi úniós-mozgalmakkal, GEMISTHOS PLETHONnal, BESSARIONnal és az Itáliába menekült görögökkel csapott a legmagasabbra, hovatovább divattá vált. Lassanként igaz humanistaszámba csak az mehetett, aki utriusque linguae jártas volt.

„Mert a görögnek adá meg a Múzsza beszélni kerekded
Ékes ajakkal. Ital földön ha terme remek mű,
Az görög ősoktól véve kezdetét és a pelasgok
Ajkairól eredett a római nyelve, beszéde.“⁹

Megindult e téren is a munka. A görög auktorokat fordítják, nyelvüket tanítják és tanulják. FICINUS diadalmas újplatonizmusa, a század új evangéliuma, is görög forrásokból táplálkozik. Lassanként a görög szövegek nyomtatásban is napvilágot látnak. Ezek a törekvések mintegy ALDUSSzal jutottak el egy nagy szintézishez. Ő volt a szervező, aki teljes anyagi és szellemi erejét beleölve a nyomtatott betű hatalmával szórja szét a görög — s majd később a latin — kultúra remekait.

Mikor a nyomdáját 1490 táján megnyitotta, negyvenéves lehetett, ugyanis 1449-ben született Bassianoban. Tanulmányait Rómában végezte. Görögöt később Ferrarában tanult BATTISTA GUARINONál, akit ezidőben a magyarok is szívesen látogatnak. Ferrarát elhagyva, iskolatársához, PICO DELLA MIRANDOLÁHOZ megy. Itt ismerkedik meg a neoplatonista filozófiával és barátságot köt a krétai ANDRAMYTENOS-szal. Mind latin, mind pedig görög műveltsége és tudása elmélyül. MIRANDOLA bejuttatja nevelőnek nővére, CARPI herceg feleségének, gyermekei mellé. 1483-ban már itt találjuk. Már ekkor megfogamzik lelkében a terv, hogy nyomdát állít fel a görög textusok és iskolakönyvek kiadására. Tanítványa az anyagi támogatást biztosította. Bár az Carpiban akarta felállítani, ALDUS azonban biztos érzékkel a virágzó és gazdag kereskedő várost szemelte ki, amely a görög szövegek kiadása terén is multa tekinthetett vissza, másrészt központi fekvésénél fogva könnyebben kapcsolatokat teremthetett az ilyen vállalkozáshoz elengedhetetlenül fontos munkatársakkal, hisz nem messze volt Pádua és Bologna egyeteme, és vevő-

⁹ HEGEDŰS ISTVÁN: Guarinus és Janus Pannonius. Budapest, 1896. — A panegyricus fordításából vett idézet: 58. l. 108—111. sorok.

közönségét is könnyebben tudta megszerezni. 1490 táján le is telepedik Velencében. 1494-ben jelennek meg első kiadványai. Mivel is nyithatná meg ezek sorát, mint LASCARIS görög nyelvtanával! Ez egyúttal az irányt is megjelöli, mert ahogy a „tudósokhoz” írt előszavában jelzi, első kiadványa „quasi preludium”-a eljövendő munkásságának. Ezután — hogy közkeletű hasonlattal éljünk —, mint a trójai falóból a görögök, sorban jöttek ki sajtója alól szebbnél-szebb kiadványai: 1495-ben még ARISTOTELES Organon-ja és THEOCRITOS munkái; 1496-ban PIETRO BEMBO Aetna-ja, egyben az első latin könyv, mely sajtóját elhagyta.¹⁰

A szép betűk, finom kiállítás, a lehetőség szerint jó és hiteles szöveg hamarosan hírnévhez juttatják, kiadványai pedig Európázerte kapósak lesznek. Munkatársai kora legjobb itáliai és görög tudósai közül kerülnek ki. Munkatársaiból és barátaiból Academia-t szervez, melynek a célja a görög kultúra ápolása, s összefüveteleiken csak görögül volt szabad társalogni. Nevezetesebb tagjai CARTEROMACUS, SABELLICUS, GIROLAMO ALEANDRO, BONDINI stb. 1500-tól megjelenő kiadványain feltűnik: „Ex Academia nostra”, a „mi Akadé-

¹⁰ Szinte nincs e korszakkal humanista vagy kultúrtörténeti szempontból foglalkozó magyar részlettanulmány, vagy összefoglaló munka, amelyik Aldus nevét és a magyarokkal, kiváltképpen Thurzóval való kapcsolatát ne érintené. Azonban behatódobban és alaposabban vele és magyar kapcsolataival tudósaink közül még senki sem foglalkozott. Egyedül GULYÁS PÁL (A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában levő Aldinák. A M. N. M. könyvtárának címjegyzéke III. Budapest, 1908.) foglalta össze életét és működését.

Aldusról elég teljes könyvészetet nyújt *Der Buchdruck des 15. Jahrhunderts*. Eine bibliographische Übersicht herausgegeben von der Wiegendruck-Gesellschaft. Berlin, 1929—1936. S. 281—287. Tanulmányomban az alábbiakat használtam: RENOUARD, ANT. AUG.: *Annales de l'imprimerie des Alde, ou histoire des trois Manuce et des leurs éditions*. Troisième édition. Paris, 1834. (= RENOUARD). — SCHÜCK, JULIUS: *Aldus Manutius und seine Zeitgenossen in Italien und Deutschland*. Berlin, 1862. (= SCHÜCK). — MORPURGO, MARCO: *Die Aldo Manuzio e della sua influenza sugli studi*. Padova, 1867. — FIRMIN-DIDOT: *Alde Manuce et l'hellénisme a Venise*. Paris, 1875, (= FIRMIN-DIDOT). — NOLHAC, PIERRE DE AMBROISE: *Les correspondents d'Alde Manuce. Matériaux nouveaux d'histoire littéraire 1485—1514*. Rome, 1888. (= NOLHAC). L. ennek magyar ismertetését FRANKÓI VILMÓSTól. *Századok* 23 (1889) 257—8. — OMONT, HENRI, *Catalogues des livres grecs et latins imprimés par Alde Manuce a Venise 1498—1503—1513, reproduits en phototypie*. Paris, 1892. — DOREZ, LÉON: *La marque typographique d'Alde Manuce*. In: *Revue des bibliothèques* 6 (1896) p. 143—160, 237—238. *Études Aldines* 1. — DOREZ LÉON: *Alde Manuce et Ange Politien*. In: *Revue des bibliothèques* 6 (1896) p. 311—326. *Études Aldines* 3. — FERRIGNI, MARIO: *Aldo Manuzio*. Milano, 1925. — PASTORELLO, ESTER: *Inventario cronologico de l'epistolario Manuziano*. In: *Bibliophila* 30 (1928) p. 40—55, 166—173.

miánkból“ került ki. De szűkebb baráti köréhez tartozik még PIETRO BEMBO és ANGELO GABRIELI, ezeken kívül GIOVANNI BATTISTA EGNazio és MUSURUS. Nem is csoda, hogy ilyen körben minden valamirevaló humanistának szíve vágya volt bekerülni.

ALDUS maga is kiváló tudós. Leveleivel pedig — bár rossz levélíró — behálózza az akkori humanista Európát. Velence az ő virágkorában valóban egyik legnagyobb, legfelkapottabb szellemi, irodalmi tűzhelyévé emelkedik Európának, szinte azt a szerepet vette át és játszotta, mint a neoplatonizmus delelőjén FICINUS Firenzéje.

A Sant' Agostino melletti kis műhely felé fordult a humanista világ figyelme, mert ott egy új forrás fakadt, ahonnan az antikvitás legtisztább vizét vélték meríteni. „Előkelő emberek csupán csak azért jöttek Velencébe — írja róla BATTISTA EGNazio —, hogy egyedül őt üdvözljék, meglátogassák és gazdag ajándékokkal halmozzák el. Akiket e nagy és csodálatos város nem vonzott, hogy megtekintsék, azokat idehúzta e férfiúnak híre. Buzdították, hogy azon terve mellett, melyet a latin és görög irodalom újjáélesztésében kitűzött, tartson ki továbbra is.“¹¹

Szívesen is zárandokoltak ilyen helyekre a humanisták, már csak azért is, mert ennél a forrásnál a halhatatlanságot vélték feltalálni. A lélek halhatatlanságát az alexandrinista filozófia alapján sok humanista kétségbevonta ugyan, az immortalitás mégis központi helyet foglalt el gondolkodásukban. Csakhogy ez mindinkább ellaicizálódó világfelfogásukban — tudva, vagy nem tudva — többé nem a keresztény ember túlvilághite, bár gyökerében azzal függ össze, hanem az úgynevezett irodalmi halhatatlanságtudat. A hírnév utáni olthatatlan vágy az ember természetében gyökeredzik, ez van „mindeneknek alján“. A humanista embernek a betű mindenható és minden túlélő erejébe vetett hite a halhatatlanság adományozását és konzerválását a litteratúrára lokalizálta. HOMEROS előtt is voltak görög hősök, de nem maradt fenn a hírük, vitéz tetteiket nem csodálhatja az utókor, mert nem volt Homerosuk, aki a halhatatlanságnak őket átadhatta volna. Ezért lehet és kell komolyan venni a humanista írók sablonszámba menő „hencegéseit“, hogy örüljön a

¹¹ BATTISTA EGNazio írja ezt az 1515. évi *Lactantius*-kiadás ajánlásában: „non ignobiles viros vel hac sola causa Venetiis venisse constat, ut unum hunc salutarent, et viserent, magnisque et muneribus donarent, et quos urbs tanta, tamque admirabilis ad sui contemplationem non traxerat, unius viri fama perduxit, adhortati pro virili, ut instituto restituendae latinae ac graecae linguae proposito insisteret“. (RENOUARD, p. 71.)

fejedelem, vagy a mecénás, mert nagy tetteik, kiválóságuk mit sem érne, ha ők meg nem írnák, meg nem énekelnék, és így munkájukkal, vagy ennek ajánlólevelével át nem adnák a nagy nyilvánosságnak s így a halhatatlanságnak.

A halhatatlanságtudatnak ilyen felfogásán, a betű élő erejébe vetett babona számba menő hiten keresztül tudjuk csak igazában az irodalmi humanizmust, az írók és mecénások lelki rúgóit, indítékait, az irodalmi mű hatását, szóval az egész akkori irodalmi életet megérteni és értékelni.

Szinte külön, önálló életet él a könyv, hisz a kinyomtatás egy-egy antik szerzőt ment meg a „feledés szennyétől“, vezet vissza az „életbe“, a „napvilágra“. Most rögzített szöveggel sok példányban kerül az eruditusok kezei közé, míg eddig egy-egy kódexben lapulva ki volt téve mind a másolók önkényének, mind pedig az elkallódás veszedelmének. Az új feladatok az irodalom és az író fogalmát is módosították. Míg a középkorban a compillátor par excellence írószámba ment, és munkája irodalmi teljesítmény volt, úgy most az új teendőknek megfelelően — bár az előbbi sem veszik ki — a fordító, a kommentátor, a szövegkiadó kapta ezt a minősítést. Így az író fogalma a litterátuséval esett egybe.

A könyvnyomtatásnak eme hőskorában is még a legszorosabb kapcsolat állt fenn az „író“ és az olvasóközönség között, amely hasonlóképen eruditusokból verbuválódott. Ezt az „első számú“ olvasó, a mecénás testesíti meg legkézzelfoghatóbban. Az író és mecénás közti viszonyt egy valóságosnak vett fikció emeli az irodalom magasaiba, s az irodalom gazdasági, primér fontosságú anyagi háttérére szórja az eszményítés aranyporát. A munka, virtualiter ugyan az akkoriak szemében kettejük munkája, mindkettejük nevét „reddit immortalitati“. Tehát a mecénás részesedik az író munkájában. De hogyan? Az író műve elé ajánlást függeszt, ebben felmagasztalja a mecénást, annak műveltségét, tehetségét, kiválóságát, egyszerűen „humanitas“-át. Bemutatja a litterátus világnak, mint humanistát. Közönsége előtt a litteratúra iránti érdeklődés, az irodalommal receptíve való foglalkozás, szóval a magatartás elég volt arra, hogy úgy becsüljenek valakit, mintha kommentárokat adott volna ki. Ilyen körülmények között, természetes, a mecénás sem fukarkodott az anyagi ellenszolgáltatással. Mindezt beszédesen illusztrálják — egy példa ezer közül — WILLIAM WARHAMnek, ROTTERDAMI ERAZMUS pártfogójának, leveléből kikapott sorok: „Mivel a hír szárnyára fel nem kapott nevemnek örökkévalóságát általad akarom megszerezni,

mikor is annyi híres király és császár teljesen kiveszett az emberek emlékezetéből, legfeljebb nevük felsorolása, az is milyen szegényesen, maradt fent; nem is tudom, mi volna ebben a halandó életben elég, amit a halhatatlanságért meg nem adnék.¹² Annál is inkább, mert ezek az ajánlólevelek pótolták az egykorú irodalomtörténeteket. Kinyomtatva lévén, szélesebb réteghez jutottak el, mint a természetnél fogva szűkebb kört megjáró epistola. (Hacsak azt is ki nem adták!) S az epistolának ez a fajtája, az ajánlólevél, szolgált arra és fejlődött odáig, hogy az „irodalmi“ életben végbemenő eseményekről, — természetesen a megjelent könyv állt a középpontban — fejleményekről, a litteratúra jelen állásáról a beavatottakat értesítse. Itt ismertetnek klasszikus írókat, eddigi kiadásokat, azok kritikáját, sajátjuk előnyeit és — horribile dictu! — hátrányait. Ez emel ki a „névtelen“ tömegből, mutat be új mecénásokat, híres tanár itt vezet be az irodalomba és az irodalmi közvéleménybe érdemesebb tanítványai közül kezdő, gyümölcsöket még nem termő, de nagy jövőre jogosító újoncokat. Ezeken a lapokon zajlanak le halálos komolyan vett irodalmi polémiák egy-egy accentus miatt. S nem hiányzanak a személyeskedő torzsalkodások, jobb egyetemi katedráért folytatott veszekedések utóhangjai, hiú önfitogatások és tömjénezések sem. Minderről innét vesz tudomást a „közönség“. Nem sokban különbözik az irodalomtörténetnek ama fajtájától, mely a modern folyóiratok hasábjain kap helyet.

Az író és mecénás mellett, mint a kéziratoss irodalomnál a másoló, kiváltképen ALDUSNÁL előtérbe kerül a nyomdász, vagy ahogy most mondanánk, a kiadó. Nem is csoda, reá ugyanis nem csupán az anyagi finanszírozás terhei nehezedtek, hanem az egész szellemi irányítás is. Az egész koncepció az ő agyában fogant meg. Az ő szellemi hozzáértése és képzettsége biztosítja kiadványainak tudományos értékét és megbízhatóságát. Ismernie kell a klasszikus irodalmat, észrevenni a hiányokat, tudnia, mire van szüksége a „tudós“ olvasónak. Számon kell tartania az eddigi kiadásokat, megszerezni a kéziratokat és azokat értékelni. Nem utolsó sorban alkalmas munkatár-

¹² „Quum illaudati nominis aeternitatem per te sim consecutus, quia multi praeclari reges et imperatores et a hominum memoria penitus exciderunt, nisi quod tantum vix nominum eorum cathalogus, et id ieune quidem, fiat; non video quid satis sit in hac mortali vita, quod pro immortalitate reddam.“ ALLEN, P. S.: *Opus epistolarum Des. Erasmi Roterodami. Tom. II. Oxonii 1910. n°. 425.* — A mecénásról I. THIENEMAN TIVADAR: *Irodalomtörténeti alapfogalmak. Minerva 7 (1928) 350—353.* és MAYER ERZSÉBET: *Az írói önértzet a renaissance korában. Minerva 13 (1934) 102—111.*

sakat toborozni, azoknak iniciatívákat adni, munkájukat irányítani és felülvizsgálni. Tehát a mai értelemben vett kiadóvállalati lektor szerepét is be kell töltenie. Ő áll a középpontban, ő irányít, így a köréje tömörült tudósok sem feledkeznek meg róla a „tudós“ vagy „jámbor olvasóhoz“ címzett ajánlóleveleikben. Másrészt maga is rendez sajtó alá, s a nála megjelenő munkákban maga is ír ajánló- vagy kísérőlevelet, s nem egyszer ő határozza meg, hogy a sajtója alól kijövő könyvet kinek ajánlják.

A horgony és delfin égisze alatt megjelent könyvek dicsősége a korabeli közönség szemében elsősorban őt illette. Így nem csoda, hogy a szellemi élet vezérének tekintették, akivel összeköttetésben állni, levelezni egy kissé európai szellemi szinten való maradást jelentett. S egy-egy aldinában levő ajánlás pedig valóban nagy lépés a „halhatatlanság“ felé.

Meg is indult a búcsújárás az aldusi műhelyhez, úgyannyira, hogy maga is panaszkodik: „Két dolog van hatszáz más mellett, ami munkánkat állandóan megzavarja: egyrészt a tudós férfiak mindenünnen érkező gyakori levelei; ha ezekre mind válaszolni kellene, az egész éjt s napot levélírással tölteném el; másrészt pedig azok, akik hozzánk jönnek, részint azért, hogy köszöntsenek, részint pedig, hogy újság után érdeklődjenek... Azokat elküldöm, akik verseiket vagy prózai munkájukat szándékozzák felolvasni, s ezeket — többnyire nyerek és megtisztítatlanok — természetesen a mi betűnkkel szeretnék kinyomtatni“. A levelekre, „azoknak, akik hozzám írnak, ha nem nagyobb jelentőségűek, semmit, ha pedig azok, lakonikusan válaszolok“. Műhelyének ajtajára a hívatlanok elhessegetésére szellemes epigrammát írt ki. Csakhogy nem mindenki tartozott a hívatlanok közé. Sokan voltak a „választottak“. Lássuk, hogy ALDUS a magyarokat hová számította!¹³

Magyar barátai.

Hogyan is hiányozhattak volna a magyarok ALDUS barátainak táborából! Nincs fontosabb itáliai humanista-központ, nem akad híresebb iskola, hogy néhányukat ott ne találnáink. Alig található nevezetesebb tanár vagy humanista, akivel fel nem vennék a kapcsolatot. Mindig az elsőik között jelennek meg egy-egy újonnan fakadt

¹³ Ciceronis Rhetorica et Libri oratorii. 1514. évben megjelent aldina ajánlóleveléből. FIRMIN-DIDOT p. 153—4.

kultúrforrásnál. Gondoljunk csak GUARINO ferrarai iskolájára, a firenzei MARSILIUS FICINUS platonista akadémiájára, BEROALDUS bolognai kollégiumára és a többi nagy hírű egyetemre. Ha az egész humanista Európa felfigyelt, elragadta az editio princeps-ek újdonsága, a textusok hibátlansága, a szép könyv megejtő varázsa, akkor e karban néhány magyarnak is ott kell lennie. Ha a császár és a lengyel király kancelláriája keresik az összeköttetést ALDUSszal s „humanitas“-ukat egy-egy aldina ajánlólevele örökíti meg és hirdeti világgá, vajjon innét a budai kancellária elmaradhat-e?

Másrészt ALDUSból sem hiányzott a hajlandóság, hogy az esetleg feléje nyújtott kezet elfogadja. Sőt mint ügyes üzletember azon volt, hogy minél több országot — *ubi romana lingua legitur* — kapcsoljon be érdekkörébe. Pannónia e téren különben is jó nevet szerzett. A humanista közvéleményben gazdag Kánaánként szerepelt, ami nem éppen megvetendő, hisz — amint a szóbeszéd járta — a Szerémségben a szőlőtőkéken terem az arany, s a magyar főpapok nem voltak kistílű mecénások, sosem fukarkodtak, aranyaik csengése a legszebb zene volt a sóvár, pénzéhes humanista füleknek. Mert hát az apostoloknak is kell valamiből élni! Ők viszont — a *do ut des* elve alapján — az annyira áhított halhatatlansággal fizettek. Hozzájárult még, hogy a magyarokat nagy bibliofilekként tartották Itáliában számon. Nem is szólva MATHIAS rex-ről, akinek udvaráról az ott megforduló olasz humanisták csak a legjobbakat röpítették szét íásaik szárnyán a közvéleménybe. De nem utolsó sorban izgatta ALDUST a latin és görög könyvekben oly gazdag Corvina, melyről a bibliofilek között legendák jártak.

Ezért nem csodálkozunk ALDUS azon kitételén, mikor a magyarok ciceroniánus voltáról ír: „közületek sokakkal a legbarátabb viszonyban voltam, nem is tudom, miféle csillagzat hoz mindig össze veletek?“ Nem nehéz rá válaszolni. Ez a „csillagzat“ a közös eszmény, a litteratúra nagy-nagy szeretete. Ebben minden náció tudományszomjas fia találkozott és testvérek lettek, mint ahogyan a platonisták: in Platone. Ez a csillagzat hozta össze még az iskola padjai között azzal a PAULUS PANNONIUSszal, aki neki „condiscipulus“-a volt BATTISTA GUARINO ferrarai iskolájában. Már itt meg kellett ismernie több tehetséges magyart, hisz éppen MÁTYÁS FIA PÁLlal egy időben tanul itt GARÁZDA PÉTER is, s ekkor — 1465 tavaszán — jár lent követségben JANUS PANNONIUS, aki többek között ennek a

két ifjúnak is egyházi javadalmakat eszközöl ki a római szentszéknél, az a JANUS PANNONIUS, aki a mesternek, BATTISTÁNAK, legjobb barátja, és ő írta meg a nagy GUARINO VERONESE el nem múlt dicséretét.¹⁴

Első velencei éveiben ALDUS nyomdáját Pannoniából még nem keresték fel. Itáliában, kiváltképen Páduában tanuló magyar ifjak hallották egyre növekvő híret tanáraiktól, akik ALDUSNAK már ekkor munkatársai, barátai voltak. Jelek szerint néhányan — így THURZÓ ZSIGMOND — Velencébe átrándulva fel is keresték. Budai körökben pedig a visszatérő diákok, a Velencében dolgoztató budai könyvárusok, Budán tartózkodó velencei követek és a görög litteratúrával komolyabban foglalkozó CELTIS révén jöhetett szóba a neve. Nem véletlen, hogy csak 1500 után váltott ki nagyobb érdeklődést a magyarországi humanistákból. De igazában szélesebb körökben is csak ekkor kezdett ismertebbé válni. Ezt főképp annak köszönhetette, hogy a görög litteratúra remekei mellett most feküdt neki intenzívebben a latinok kiadásának. Bár nálunk nem teljesen gyökértelen a görög kultúra, mégis elvétve akadnak ebben járatosok. Humanista műveltségünk elsősorban a latin antikvitásból táplálkozik. A Corvinában ugyan görög kódexek is vannak, mégis a görög kultúrát — pl. a platonizmust — latin fordításokon keresztül szívja magába a magyar humanista. ALDUS korszakalkotó újítása, hogy a nehézkes fólióalakról áttér az oktávra, mindenütt, így nálunk is nagy tetszést és érdeklődést váltott ki. Könnyenkezelhetőség, szép betűk, hiteles szöveg, elegáns kiállítás, mind olyan előnyök, amelyek miatt a pazarul kiállított, miniált pergamenkódexekkel elkényeztetett magyar bibliofil szívesen teszi az aldinákat könyvespolcára.

Az első könyv, mely valamiképpen kapcsolatban van Magyarországgal, 1497-ben hagyta el ALDUS sajtóját. A könyv gondozója, LAURENTIUS MAIOLUS ferrarai tanár, ESTEI HIPOLITNAK, az esztergomi érseknek ajánlja „*Epiphilides in dialecticis*“ c. munkát. Ajánlólevelét így kezdi: „Amikor igen kedves leveledet megkaptam Pannoniából...” Itt ugyan alig beszélhetünk magyar kapcsolatról, mert

¹⁴ Az idézet Aldusnak a *M. T. Ciceronis epistolarum ad Atticum, ad Brutum, ad Quintum libri XX.* (1513.) kiadásának Csulai Mór Fülöphöz írt ajánlóleveléből való. (App. Hung. 89.) Az ajánlást az 1521. évi újranyomás alapján teljes egészében kiadta VERESS: i. m. 462—465. l. — Mátyás fia Pálról FRANKÓI VILMOS: Mátyás király magyar diplomatái. *Századok* 33 (1899) 778. és HUSZTI JÓZSEF: Janus Pannonius. Pécs, 1931. 235. l.

az érsek ritka vendég volt egyházmegyéjében, inkább Itáliában tartózkodott, csupán gazdag érsekségének jövedelmeit húzta.¹⁵

Sokkal fontosabb az 1498. év, amikor is a *Sodalitas Danubiana* alapítója s egyben a középeurópai humanizmus vezető szelleme, KONRAD CELTIS keresi fel levelével ALDUS műhelyét, hogy görög és latin könyveket kérjen tanítványai számára. Később görög tanárért is hozzá fordul. Nem érdektelen dátum, mert a bécsi egyetemen a görög nyelv térfoglalását jelzi. Ezt — bár közvetve — ALDUS segítette elő. Néhány év múlva — 1507-ben — hasonló célzattal a krakkói egyetem tanárai jelentkeznek. Tehát Közép-Európa két szellemi centrumát, ahol a következő magyar humanista nemzedék zöme nevelkedik, ALDUS szelleme lengi át és az ő könyvei tárják ki a kaput Hellas kultúrkincsei felé.¹⁶

Barátsága CELTISSEL és más nálunk is ismert, megforduló német humanistával — CUSPINIANUS, CAMERS stb. — megerősödik. Annál inkább, mert CELTIS kutatóútjai alkalmával bizonyos kódexeket talált, amelyek szerfölött izgatták a kézíratos újdonságokért remegő nyomdászt. Közben üzleti érdekeiről sem feledkezik meg. Könyveit barátai révén is igyekszik minél szélesebb körben elterjeszteni. 1501. július 7-én kelt levelében többek között ezt írja CELTISnek: „Itt van két Vergilius és két Horatius, meg a tőlünk készített Rudimentorum grammatices Latinae Linguae két kötete. Ha úgy véltetek, hogy el fognak kelni, nem kerül sokba, hogy írjatok: annyit küldhetek belőlük, amennyit csak parancsoltok. Ég veletek, és amint szoktátok, engem szeressetek, és ajánljatok a tanultaknak és mindazon tudósoknak, akikkel baráti viszonyban álltok“.¹⁷

Ekkoriban nem hiányzott a familiáris viszony CELTISÉK és a budai udvar között, kiváltképp az ott székelő cseh kancellária vezetőivel: AUGUSTINUS OLOMUCENSISSEL (Käsenbrot) és JAN SLECHTÁVAL voltak jóviszonyban. Ezért nem látszik önkényesnek, — azonban más út sincs kizárva! —, hogy bizonyos összefüggést lássunk a fentebbiek és ugyanezen év (1501) december 2-án Budán kelt levél között, melyet THURZÓ ZSIGMOND fehérvári prépost, királyi titkár inté-

¹⁵ L. RENOARD: i. m. p. 14., FIRMIN-DIDOT: i. m. p. 90. — Estei Hipolitól BERZEVICZY, ALBERT DE: Beatrice d'Arragon reine de Hongrie (1457—1508). Tome II. Paris, 1912. passim.

¹⁶ CELTIS, BR. n°. 175. — MORAWSKI, CASIMIR: Histoire de l'université de Cracovie, Moyen Age et Renaissance. Traduction de P. Rougier. Vol. III. Paris—Cracovie, 1905. p. 120—137.

¹⁷ CELTIS BR. n°. 262.

zett ALDUSHoz: „A napokban bizonyos enchyridion-alakú könyvek kerültek az én és György váradi püspök kezeihez, amelyek kényelmes voltuk miatt csodálatos módon gyönyörködtettek minket“. Különösen kettő ragadta meg érdeklődésüket: VERGILIUS és HORATIUS, „quos pulchrioribus characteribus impressos ex edibus Aldi Romani emissos conspexi“. A firma nem ismeretlen. Eszébe juttatja THURZÓnak régi barátságukat, és most erre hivatkozva kéri ALDUST, adná számukra ki CICERO epistoláit és egyéb munkáit. Egyrészt nem járna rosszul (célozva az anyagi ellenszolgáltatásra!), másrészt „et nobis et studiosis omnibus“ nagy szolgálatot, kedves figyelmet tanúsítana.¹⁸

A válasz nem volt kétséges, mégis hamarabb jött, mint THURZÓék remélhették volna. Alig négy hónap múlva napvilágot látott CICERO „*Epistolae familiares*“-e, élén a budai levél visszhangjaként THURZÓhoz intézett prefációval. Ebben ALDUS kifejti, neki is szándékában volt CICERO műveinek kiadása, de THURZÓ levelének hatása alatt siet mind neki, mind pedig a váradi püspöknek kedvében járni. Azért CICERO leveleit hozta ki, „mert gazdaggá, hajlékonyá, és, amit legtöbbre becülök, könnyed stílusúvá teszi a vele foglalkozót“.¹⁹

Ez általános sablon ugyan, melyet a humanisták ritkán felejtnek el CICEROval kapcsolatban elmondani, ALDUS mégis tudatosan használja. A stílus a legelső helyet foglalja el a humanisták kelléktárában, mégis — ex officio — sehol sem volt olyan szükség rá, mint a kancelláriában, hol a diplomáciai és egyéb ügyeket levelekkel intézik. S egy-egy ilyen epistola egyúttal fémjelzi, vagy rossz színben tünteti fel a kancellária, illetve magánszemély humanitását. Jó példa erre BÁTHORI ISTVÁN vajda, akinek a Signoriához írt levelét így örökíti meg Velence annalistája, MARINO SANUDO: „István vajdától kaptunk egy levelet, ma gran barbarie“.²⁰ Ebben az időben sorban jelennek meg nyomtatásban is a levélírás művészetébe be-

¹⁸ Celtis budai kapcsolataira l. ÁBEL JENŐ: Magyarországi humanisták és a dunai tudós társaság. Budapest, 1880. (Értekezések a M. Tud. Akadémia nyelv- és széptudományi osztálya köréből VIII. 8.) és FÖGEL SÁNDOR: Celtis Konrád és a magyarországi humanisták. Budapest, 1916. — Thurzó levele kiadva An. N. p. NOLHAC 23. és BUNYITAY VINCE: A váradi püspökség története. I. Nagyvárad, 1883. 357. l.

¹⁹ Az ajánlott mű: *M. T. C. Epistolae familiares*. (Végén:) Venetiis in aedib. Aldi, mense Aprilii. M. DII. (App. Hung. 65.) Az ajánlólevél kiadva u. o., AN. N. p. 5—6., francia fordításban FIRMIN-DIDOT p. 207.

²⁰ Sanudo megjegyzése: *Magyar Történelmi Tár* 24 (1887) 92.

vezető „Modus epistolandi“-k. A kancelláriákból sem hiányzanak, sőt minden kancelláriának megvan a maga kialakult gyakorlata. Mégsem árt vissza-visszatérni a művészi levélírás atyjához, utolérhetetlen mesteréhez: CICEROhoz, aki egyeseknek — mint ALDUS méltatlankodva megjegyzi — újabban nem tetszik. Ebből logikusan következik, hogy a budai kancelláriában nem így gondolkodnak, hanem az ortodox, ALDUS szerinti helyes felfogás mellett törnek lándzsát. Ennek beszédes bizonyága, hogy a legilletékesebb, a „hivatalos“ magyar humanizmust képviselő testület, a kancellária két vezető-tagja fordult ALDUSHOZ a CICERO-kiadás ügyében: THURZÓ ZSIGMOND, a kancellária secretariususa, és az emlegetett „váradai püspök“, a kancellária tulajdonképeni feje: SZATMÁRI GYÖRGY.

A kancellária szellemi nívója — humanista szemszögből nézve — éppen most van emelkedőben. 1498-ig BAKÓCZ TAMÁS volt a fő-kancellár. Ekkor ellenségei félreállították, s a vezetést SZATMÁRI GYÖRGY secretarius vette át, aki BAKÓCZ visszatérése ellenére (1501) titkos kancellári címmel továbbra is valóságos vezetője marad a király legfőbb hivatalának. Az emelkedés vonalát mutatja a secretariusok számának növekedése: 1500-ban kettő, 1502-ben már négy. Ezeket az állásokat ugyanis tehetséges, modern humanistaképzettségűekkel töltik be. THURZÓ ZSIGMOND, CSULAI MÓRÉ FÜLÖP, KESERŰ MIHÁLY, BRODARICS ISTVÁN — a korabeli respublica litteraria berkeiben többé-kevésbé ismert nevek — jelzik megújulását.²¹

SZATMÁRINAK, a kassai német származású polgárfiúnak szívügy a litteratúra. Nem tudjuk, egyetemi tanulmányait hol végezte, de későbbi szellemi orientálódása Itália: Pádua és Bologna felé mutatnak. A kancelláriai munka leköti minden energiáját, azért tud örülni a kislakú aldináknak, „mert egy idő óta — mint THURZÓ írja az ő nevében is ALDUSNAK — különféle elfoglaltságunk miatt alig marad valami kis otium, hogy otthonunkban poétákkal és rétorokkal foglalkozhatnók, ezeket (a könyveket) azonban hordozhatóságunknál fogva mind séta közben, mind pedig — hogy úgy mondjam — inter aulicandum adandó alkalmakkal legnagyobb gyönyörűségünkre élvezhetjük“. Aktív humanista tevékenysége egy-egy oráció vagy epistola megfabrikálásáig terjed. Egyik — 1515-ben elmondott — orációjáról egy „szakmabeli“ fültanú elég fanyalogva emlékezik meg, s felrója a stílus helyzethez

²¹ SZILÁGYI LORÁND: A magyar királyi kancellária szerepe az államkormányzatban, 1458—1526. Budapest, 1930. 12. l.

és alkalomhoz nem illő dagályosságát. Jelentőségéből ez a német szomszédságból jövő csipkelődés mit sem von le, mert jelentősége nem ebben, hanem humanista magatartásában volt. „Nagylelkű és bőkezű olyan dolgokban — írja róla a velencések követe —, ahonnet a jó hír, az szép tisztesség és dicsőség áradhat reá...“ Ez a vérbeli humanista mecénás tipikus lelki magatartása. Nem professziója avagy mestersége a poézis, de képzettsége, tehetsége az átlagos olvasó fölé emeli, s az olvasás egy kissé lelki szükséglet. Írása, stílusa — kiváltkép, ha eruditus voltát akarja megmutatni — a korabeli művelt dilettánsé. Ezen a réven sohasem lehetne „halhatatlan“! Háta mögött azonban zsíros egyházi javadalmak állnak, az ország első hivatalának vezetője, a jövő embere és szereti, de élni is tud a mítikus hatalmú pénzzel. Nem feledkezik meg a humanista baráti kapcsolatok kiépítéséről, nevének ajánlólevelekben való „forgalomba hozásáról“. Külföldi egyetemeken magyar diákokat taníttat. Pártfogoltjainak egész légióját sorolja fel MAGYI SEBESTYÉN bolognai JANUSKiadásának prefációjában. Titkárjai közül az egyik nem kisebb humanista, mint BALBI JEROMOS, a másik pedig a mohácsi csata krónikása: BRODARICS ISTVÁN. Két évtizeden keresztül ott áll majdnem minden magyarországi szellemi megmozdulás mögött: egyrészt mint szellemi indító, részint pedig mint annak anyagi finanszírozója. Mindez nála lelki szükséglet, kulturális hivatástudat, de indítékai közt nem kis szerepet játszik a kordivat és személyének propagandája.²²

SZATMÁRI legtehetségesebb pártfogoltja és barátja a már többször említett THURZÓ ZSIGMOND. Valószínűleg az ő segítségével jutott be 1500. évben a kancelláriába secretariusnak. Nem olyan markáns egyéniség, inkább litteratus. Már a kancelláriába való bekerülésakor humanista multa tekinthetett vissza. Tanulmányait Páduában az „artes“ jónévű tanárának, CALPHURNIUSnak, keze alatt végezte. Ekkor zajlott le CALPHURNIUS és vetélytársa, RAPHAEL REGIUS (mindkettő ALDUSnak barátja!) között — korában is feltűnést keltő — tettelegesséig fajuló vetélkedés az egyetemi katedráért, melyben az utóbbi húzta a rövidebbet. A zenebonát irodalmi párharc kísérte és követte: elsősorban tudományos téren — ha nem is a legtudományo-

²² DR. TÓTH-SZABÓ PÁL: Szatmári György prímás (1457—1524). (Magyar történeti életrajzok.) Budapest, 1906. — HORVÁTH JÁNOS: Az irodalmi műveltség megoszlása. Magyar humanizmus. (Magyar Szemle könyvei, XII.) Budapest, 1935. 192—5. I. Orációjáról: *AN. N.* p. 36. — A velencei követ jelentése Sanudonál: *Magyar Történelmi Tár* 24 (1887) 289.

sabb tárgyilagossággal és modorban — akarták egymás tehetségtelenségét és a litteratúrában való járatlanságát bebizonyítani. Ebbe a csetepatéba az érdekelt mesterek tanítványai is belekapcsolódtak. Így lép fel „Sigismundus Hungarus“, akit THURZÓVAL azonosítanak, CALPHURNIUS mellett, s állítólag „istius impulsu“ még pénzt is ajánl REGIUSNAK, ha az általa QUINTILIANUSBÓL és CICERO *Ad Atticum* írt leveléből kijelölt szövegkritikai nehézségeket megnyugtatóan megoldja. Erre válaszol aztán az a következő évben megjelent munkájának egyik passzusában, hol Zsigmondot „kioktatja“ és a kérdéses helyeket maga módján megmagyarázza.²³

Ha valóban azonos az említett Sigismundus Hungarus-szal, ez a kis epizód kedvező fényt vet humanista képzettségére és a litteratúra iránti érdeklődésére. Egyben arra is bizonyosság, hogy már diákkorában becsülte annyira a „nagy“ RAPHAEL REGIUS, hogy válasza méltassa. (Bár, ki tudja, a felajánlott pénz sem lehetett utolsó ösztönzője a katedráját vesztett magisternek!) Ilyen nagy port felvert pörben szereplő név gazdájának könnyebb bejutni más humanista körökbe is. Ezért nem csodálkozunk, hogy ALDUSHOZ írt levelében régi barátságukra hivatkozik. Velence nincs messze hivatalos egyetemi városától, Páduától, s a bonae litterae bűvös lángjától megperzselődött diákok még messzebb is elzarándokoltak tanáraik ajánló sorai-val egy-egy élő „oraculum“-hoz. ALDUS pedig, kinek „olím“ vendége volt, úgy említi, mint „humanissimum sane ac doctissimum hominem, et admodum quam studiosum Ciceronis“.²⁴

*

Nem véletlen ez a humanista pezsgés a budai kancelláriai körökben. Házasodik a király. Ez újabb terheket ró a kancelláriára, hisz neki kell az ezt megelőző bonyolult diplomáciai tárgyalásokat elintézni, másrészt, ha az ifjú királyasszony francia kíséretével meg-

²³ WENZEL GUSZTÁV: Thurzó Zsigmond, János, Szaniszló és Ferenc négy egykorú püspök a bethlenfalvi Thurzó-családból. 1497—1540. (Értekezések a történelmi tudományok köréből, VII. 9.) Budapest, 1878. 11—18. l. — BUNYITAY: i. m. 354—66. l. — FÖGEL JÓZSEF DR.: II. Ulászló udvartartása (1490—1516). Budapest, 1913. 46., 84. l. et passim. — SZILÁGYI: i. m. 12., 47. l. — Sigismundus Hungarusról DR. ÁBEL JENŐ: I. György kalocsai érsek. E. Ph. K. 4 (1880) 33—34. Azonosítása VERESS 168—9. l., azonban a Páduában 1500, illetve 1502-ben tanuló Sigismundus Hungarus-szal való azonosítás téves (u. o. 172. l.), mert Thurzó ekkor már Budán van. — Regius munkája: *Raphaelis Regii epistolae Plynii: qua libri naturalis historiae...* Venetiis 1490. (App. Hung. 20.) (Nem aldina!) — Zsigmondra vonatkozó passzus közölve VERESS 431—6. l.

²⁴ VERESS 463. l.

érkezik, nagy szükség lesz a nyelveket tudó s a korabeli magas műveltség, mely a humanista műveltséggel esett egybe, szintjén álló udvari emberekre. SZATMÁRI választása magától értetődően a legifjabb generáció kiemelkedő képviselőire esett, akik az imént tértek vissza Itália egyetemeiről, hol a kor legdivatosabb mestereinek voltak kedvenc tanítványai. Bennük még frissen éltek azok az eszmények, melyek felé tanáraik elindították őket, a humanista scola irodalmi levegőjét hozva a fagyos Iszter partjaira. Így kerül a kancelláriába a házasság diplomáciai előkészítésében tevékenyen résztvevő THURZÓ ZSIGMOND mellé a két kitűnő BEROALDUS-tanítvány: KESERŰ MIHÁLY és CSULAI MÓRÉ FÜLÖP, ki majd a királyné udvarmestere lesz, és később a Bécsben, Bolognában és Párizsban végzett GOSZTONYI JÁNOS, aki a királynő titkára és tolmácsa.

Hozzájárult még, hogy a budai cseh kancellária sem akart hátramaradni. Kiváló vezetőinek 1502-ben sikerült kancelláriájukba csalni a legnagyobb cseh humanista költőt: Hassisteini LOBKOVIC BOHUSLAVOT. Ekkor a budai szellemi élet valóban európai szinten állt. „Végül azt kívánom tudatni Veled — írja BOHUSLAV Budáról egyik barátjának —, hogy mindenek között az tetszik nekem Pannóniában, hogy sok irodalomban jártast és mindenfajta tudóst talállok, akiknek a társalgásával és barátságával élni gyönyörűségemül szolgál.“ Mégis kik voltak azok a magyarok, akikkel BOHUSLAV barátkozott? Néhányat megjelöl egy későbbi levele: „Üdvözlégy — búcsúzík SLECHTÁTÓL —, és ajánlj engem a Főisztelendő váradi püspök úrnak (SZATMÁRI GYÖRGY), veszprémi püspök úrnak (ERNUSZT ZSIGMOND, ki egykor Paduában végzett), a fehérvári prépost úrnak (THURZÓ ZSIGMOND), és az én barátomnak, MÓRÉ FÜLÖP úrnak“. A feminin, finomlelkű és vallásos cseh humanista mégis idegenül mozgott az ellaicizálódó királyi udvarban, ahol a nyers magyar urak szemben mosolyognak, de „alattomosak“, ahol „az egyháziak sűrűbben beszélnek a pénzről, mint az égről, gyakrabban van ajkukon a Nemesis és Lais, mint Krisztus neve, s szinte tűrhetetlen, hogy inkább bújják PLAUTUST és VERGILIUST, mint az evangéliumot, és EPICURUS tanait nagyobb lelkesedéssel tanulmányozzák, mint az egyházjogot“.²⁵

Ezt a tömör jellemzést, még ha le is számítjuk a humanista stílus sablonos általánosítását, kiki saját felfogása és beállítottsága sze-

²⁵ Bohuslavról l. FÖGEL: i. m. 86—91. l. Leveleiből vett idézetek TRUHLAŘ, JOSEF: Listar Bohuslava Hasisteinského z Lobkovič. Praze, 1893. p. 136., 140., 135—6.

rint kommentálhatja. Egy azonban tény, s ez kiváltképpen az idézett szöveg második részére vonatkozik, BOHUSLAV ítélete humanista szemszögből nézve nem elmarasztaló. Sőt csak azt bizonyítja, hogy az új szellem a magyar elit-réteg vérébe felszívódott, a fejlődés oly természetes magaslatára jutott, ahol az irodalmi érdeklődés már nem csupán divat, hanem belső kényszer s egy kissé világnézet. S alig csalódunk, ha azt állítjuk, hogy az ominózus VERGILIUS, melyet Budán annyira bújnak, ALDUS kisformátomú remekműve.

BOHUSLAV levele kelt 1502 augusztus 1-én, ANNE DE FOIX megérkezésének küszöbén.

Francia közjáték.

MIKSA császár az 1491. november 7-én II. ULÁSZLÓval kötött békeszerződés értelmében maga és utódai számára jogot nyert a magyar trónra. Riválisai, a francia és a lengyel király, sem nézték a Habsburg-ház imperiálista törekvéseit ölbetett kézzel, a magyar királyt ők is érdekkörükbe akarták vonni. Az érdekelt felek ULÁSZLÓ házassági ügyében mérkőztek meg először. MIKSA minden áron meg akarta hiúsítani a BEATRIX-szel kötött házasság felbontását, MÁTYÁS özvegyének meddősége ugyanis az ő esélyeit növelte. Ezzel szemben ellenlábasai a felbontás érdekében mozgattak meg minden követ. Végül is ők győztek. A francia király, XII. LAJOS, már előbb azzal az ajánlattal jött, hogy ULÁSZLÓ a rokonságából vegyen feleséget. MIKSA sem volt rest, hasonló plánummal állt elő. De itt is kudarcot vallott. 1501 decemberében a szerémi püspök és a lengyel király követei a magyar király megbízásából Franciaországba mentek, hogy a tervezett házasságot nyélbe üssék, ami teljes mértékben sikerült is. (Ezen az úton került THURZÓÉK levele ALDUSHOZ!) Ez egyúttal francia, lengyel, magyar szövetséget jelentett, melyhez még a velenceiek csatlakoztak. A kimondott cél természetesen a régi, elkophatatlan varázsigé: a török elleni összefogás, igazában pedig a Habsburgok imperiálista törekvéseinek keresztvezése.²⁰

A követek választása XII. LAJOS feleségének, ANNE DE BRETAGNE-nak tizenhétéves unokahúgára, a „bella, piccola e dolze nel parlar“ ANNE DE FOIX-ra esett, aki már hétéves kora óta királyi nagynénjének híres udvarában nevelkedett, hol a művészeteket pártfogolták, s kiváltképpen a rhetoriqueur-ök költészete virágzott. Az új magyar királyné 1502. június 22-én Bloisból elindult új hazája felé. Feli-

²⁰ SZABÓ: i. m. 87. l.

zianóban tartott búcsúlakomán kora legnagyobb rhetoriqueur-je nyújtott át neki búcsúverset, melyet az megkönnyezett. Utjuk a velencei köztársaság területén vitt át. A signoria, mely 1501 tavaszán szövetkezett a pápával és a magyar királlyal a török ellen, éppen az állítólagos támadás előkészítése közben kötött békét a szultánnal. E kis félrelépés eltussolására éppen kapóra jött ANNE DE FOIX jövetele. Hogy mind a magyar, mind pedig a francia királyt lekötelezzék, alaposan kitettek magukért. A királynét velencei területen hármass fogadtatás várta. Utja diadalmenet volt. A városba július 31-én érkezett meg. Nagyszerű fogadtatás, fényesebbnél fényesebb ünnepségek kápráztatták el a fiatal, szórakozásokban kedvét lelő ANNE DE FOIX-t és kíséretét. Az ünnepségek gazdag renaissance-pompájának bővületében a fogadtatást feljegyző francia herold, PIERRE CHOQUE csak ámuldozni tud: „que je vis jamais“, ilyet még életében sem látott, pedig fényűzésben a francia udvar sem állt az utolsó helyen.²⁷

A signoria négynapos vendéglátásra számított. Csakhogy a magyar és francia urak összekülönböztek a hozományon, így a velencei vendégeskedés augusztus 21-ig tolódot ki. A királyné idejét a környék és a város nevezetességeinek megtekintésével ültötte el. Így, ha eddig nem, most alkalma nyílt Velence leghíresebb nyomdájának megtekintésére. S ezt — mint egy alább bővebben ismertetendő levélből joggal következtethetjük —, nem is mulasztotta el.

A királynő kíséretével valószínűleg magyarok is megfordultak ekkor ALDUS műhelyében: BACSKAI MIKLÓS, SZATMÁRI FERENC győri püspök, BAKÓCZ TAMÁSNAK öccse, akinek verseiről és humanista voltáról BONFINI a legelőnyösebben nyilatkozik, meg a fiatal, Paduában tanult CSÁKI MIKLÓS, akinek éppen most ajánlja MATTHAEUS ANDRONICUS TRAGURINUS ULÁSZLÓ házasságára írt és 1502-ben Velencében kiadott epithalamiumát.²⁸

Ezt a szerencsés alkalmat jobban kihasználta a királyné környezetében levő francia széplélek, JOANNES CAPELLANUS. El-elláto-

²⁷ WENZEL GUSZTÁV: II. Ulászló magyar és cseh királynak házassége 1501—1506. *Századok* 11 (1878) 630—41. stb., KROPF LAJOS: Anna királyné, II. Ulászló neje. *Századok* 28 (1895) 689—709., DOBOSY TIBOR: Pierre Choque Anna magyar királyné francia kísérője. (Bibliothèque de l'Institut Français à l'Université de Budapest 46.) Budapest, 1940.

²⁸ BANFI, FLORIO: Matteo Andreis da Traù per le nozze di Vladislao II re d'Ungheria con la regina Anna di Foix (1502). *Archivio storico per la Dalmazia*. 1938. (Anno XIII., vol. XXV., fasc. 145.) p. 19—33. — A mű App. Hung. 63. — Új kiadása JUHÁSZ LÁSZLÓ gondozásában és sorozatában (Bibliotheca medii recentisque aevorum). Szeged, 1933. — Csákiról I. VERESS 174. I. Andronicus dedikációja még u. o. 140—1. l.

gatott baráti eszmecserére ALDUSÉK körébe, s egészen összezelegetett annak apósával, a háziorvossal és bizonyos JÁNOS szobrásszal. Művelt, utriusque linguae jártas, hozzá még a királyné közvetlen közeléből, így lesz alkalma belelapozni a féltve őrzött corvinákba. ALDUS fel is használja ezt a jó összeköttetést, és megkéri CAPELLANUST, ha majd Budára érnek, küldje meg neki MÁTYÁS könyvtárában található görög kódexek jegyzékét.²⁹

Mint már CSÁKI MIKLÓSSAL kapcsolatban láttuk, a királyné velencei tartózkodásának irodalmi visszhangja támadt. A fogadtatásokon elhangzott orációk, poémák nyomtatva is napvilágra jönek. SANUDO pedig feljegyezte: „Az a hír járja, két francia és két magyar leírják mindazt a megtiszteltetést, amely a királynét a mi földünkön érte, mért hogy aztán mind a francia, mind pedig a magyar királynak bemutatassák“. Az egyik franciát és jelentését ismerjük: PIERRE CHOQUE, ANNE DE BRETAGNE heroldja, akit úrnője azért adott unokahúga kísérvőjéül, hogy az egész útról, a fogadtatásról és a magyarországi koronázásról részletesen beszámoljon. A másik francia CAPELLANUS lehetett.³⁰

Ha a franciák és magyarok megírták is jelentésüket, a messzirelátó signoria nem elégedett meg ennyivel. Ha már ily hallatlan summát költött, ám lássa a világ ezt a nagyvonalú „liberalitas“-t. Ezért a fogadás történetét a kitűnő humanista hírében álló diplomatájával, ANGELO GABRIELIVEL is megíratta és kiadatta, aki — mint ahogyan illet — nagy ciceronianus periódusokba zárta mondanivalóját. S ki másnak ajánlhatná kis művét, mint a Budán állomásozó velencei követnek, GIUSTINIANINAK, a szintén jónévű humanistának (melyik velencei követ nem volt az!), ERASMUS és ALDUS barátjának. GABRIELI könyve Budán kézről-kézre járhatott, hisz aktuális tárgyról divatos humanista modorban íratott. Azért is figyelmet érdemel, mert írója ALDUS legszűkebb baráti köréhez tartozott.³¹

²⁹ Mindezt Capellanus „Ex Buda decembris 19“, minden bizonnyal 1502-ben Aldushoz írt leveléből tudjuk, Kiadva *An. N.* p. 106—7., teljesen hüen pedig NOLHAC n°. 88., p. 97. Kiletét pontosabban megállapítani nem tudjuk, valószínűleg azonos a Pierre Choque-említett „Joan Capolain“-nel. (Jean Chapelain?) Francia voltát bizonyítja levelének címe: „Messire Aldo Imprimeur demourant a Venise dauant St. Augustin, ou les bailler en la botique de liures a lenseigne de la tour, pres de pont Realto“.

³⁰ Sanudo feljegyzése: *Magyar Történelmi Tár* 24 (1887) 17.

³¹ Gabrieli könyve: *Libellus Hospitalis Munificentiae Venetorum in excipienda Anna Regina Hungariae per Angelum Chabrielem compositus Venetiis*

ANNE DE FOIX-t Magyarországon is a legnagyobb pompa, ünnepeztetés várta és kísérte. Itt is egyre ámuldozott PIERRE CHOQUE. De a velencei szép napok ragyogása nem szürkült el, a királyné legszébb emlékei között őrizte, örült, ha felidézhetette. A velenceiek elérték céljukat, BAKÓCZ mellett új nagy pártfogót szereztek a magyar királyi udvarban. BENETTI követségi titkár méltán dicsekedhetett azzal, hogy óraszám beszélget a királynéval.

A velencei emlékekhez ALDUS is hozzátartozott. CAPELLANUS nem felejtette el ígéretét, és Budát, a francia udvarral összekötő staféták be-bekopogtatnak a Rialtóra leveleivel. „Már megírtam neked, kiváló férfiú — értesíti ALDUST (1502) december 19-én kelt levelében —, a mi igen kegyes királynénk magyarországi fogadtatását azon görög könyvek címeivel együtt, amelyek a nagyságos Mátyás királytól egykoron alapított bibliotheca-ban szép számmal találhatók.“ PIERRE CHOQUE is megemlékezik a könyvtárról, amelyben becslése szerint három-négyszáz kézirat és könyv lehet görög, latin és magyar nyelven. A humanisták számára ez volt Budának legnagyobb attrakciója. ALDUS német barátai közül többen fenték rá a fogukat. És éppen ezeknek és más Budán megforduló bibliofilnek a kezén csúszott ki több az országból.³²

ALDUS, aki mind barátait, mind pedig a külföldön megforduló követeket beszervezte a kiadásokhoz elengedhetetlen ritka kódexek megszerzésére, vagy lemásolására, hogyan fogadta a Corvina jegyzékét, nem tudjuk. Valószínű, hogy számára itt alig lehetett valami novum, mert — bármilyen rossz levélíró volt — ha valami értékes kódex akadt volna köztük, nem felejt el CAPELLANUS első levelére válaszolni.

CAPELLANUS levele egyben rávilágít Budán betöltött szerepére: „a királynő nagy előhaladást tett a latin beszédben“. Tehát tanítója volt a tizenhét éves ANNE DE FOIX-nak és még Budán is tovább oktatatta a latinra, mely a királyi udvarok nemzetközi érintkezési és társalgási, a magyar udvari köröknek pedig második anyanyelve

1502. (Nem Aldusnál!) App. Hung. 64. — Gabrieliről FIRMIN-DIDOT p. 63., 149., 271., 330.; Giustinianiról u. o. passim. egy — Ulászló előtt elmondott — beszéde kinyomtatva 1502-ben. (App. Hung. 40.)

³² Pierre Choque jelentése kiadva DR. MARCZALI HENRIK: Közlemények a párizsi nemzeti könyvtárból. *Magyar Történelmi Társaság Tár* 23 (1877) 112. — A Corvina sorsáról Mátyás halála után l. *Corvina. Mátyás király budai könyvtára*. Írták Fraknó Vilmos, Főgel József, Gulyás Pál és Hoffmann Edith. Budapest, 1927. 23—4. l.

volt. És ő volt a kapocs a királyné és ALDUS között: „a királyné magát neked ajánlja, s ha valamiben lehetséges, a legkészségesebben segítségére áll“. Ezekből a sorokból láthatjuk, hogy ANNE DE FOIX-t odasorozhatjuk ALDUS fejedelmi mecénásnői — ISABELLA D'ESTE és LUCREZIA BORGIA — mellé. Könyvet ugyan nem ajánlott neki, csupán egy kiadványában találkozunk nevével. 1505 áprilisában hagyta el műhelyét J. AURELIUS AUGURELLUS jambikus verseket, orációkat és carmeneket tartalmazó kötete. Nagy humanistákhoz címzett versek mellett egy: „Annához, Pannonia királynéjához, Tréviso város nevében“. Tehát még az egykori meleg fogadtatás egyik tanúja.³³

CAPELLANUS levelének legérdekesebb szakasza a budai humanista életre utal: „Miként a másik levelemben neked megírtam, az a tervem, hogy a tél elmúltával haza menjek, és visszatérés közben téged is meglátogatlak, akkor sok mindenről bővebben fogunk társalogni. Itt ugyanis semmi közelebbi kapcsolatom nincs a magyarokkal, s nem lehet velük a bonae litterae-t gyakorolni, tehát amilyen hamar csak tehetem, visszatérek“. — Bizony, nem a legelőnyösebben mutatja be a budai udvart ALDUSnak. Úgy látszik, nem találta meg a lelki kontaktust a magyarországi humanistákkal. Talán az is közrejátszott, hogy Budán a királynéval jövő franciákkal a magyarok nem túlságosan szimpatizáltak, már a koronázási és budai ünnepségek alatt is napirenden voltak az összekoccanások. Azonkívül, aki humanistaszámba jöhetett, azt lefoglalta a kancelláriai és egyéb munka, nem ért rá naphosszat diskurálni, a magyar uraknál pedig más téma járt. Idegenül, gyökértelenül érezte magát a „barbár“ környezetben, így jobbnak látta a visszatérést hazájába. Távozásával ALDUS is elvesztette a királynő pártfogását, melyet igazában neki köszönhetett.³⁴

³³ „Regina iam multum profecit in latino *sermone*“ (NOLHAC p. 97.). A „sermo“ szónak a klasszikusoknál elsődleges, a humanistáknál pedig majdnem kizárólagos jelentése: beszéd, beszélgetés; semmiesetre sem esik egybe itt a „lingua“-val. Így alaptalan a szakirodalomnak általánosan elfogadott és használt véleménye, hogy Anna nem tudott latinul, csak Budán kezdett el tanulni. — Augurellusról l. *Enciclopedia italiana* V. (Roma, 1930.) p. 336.; — könyve: App. Hung. 1595. — Kisebb jelentőségű humanista. Szül. 1440 körül. Velencében és Páduában tanult. A két Bembo, Poliziano stb. barátja. 1495-ben Trevisoba, majd Velencébe ment, itt Aldus, Gabrieli, Canale baráti köréhez tartozott. Mikor nem kapta meg Georgius Valla katedráját, végleg Trevisóban maradt. († 1524.) „Scrisse in latino carmi e sermoni di sapore oraziano“ és a volgáris poézist is művelte Petrarca modorában.

³⁴ „... Etenim hic nulla est mihi cum Hungaris consuetudo nec ulla mihi esse potest cum eis in bonis litteris excitatio.“ NOLHAC p. 97., Ábelnél helyeseb-

Az elmaradt Janus Pannonius-kiadás.

ALDUSnak az Alpokon túli barátjai nemcsak kiadványait kérő leveleket írtak. CELTIS, bár Bécsnek is van könyvsajtója, az aldusi nyomda szép betűivel szeretné megjelentetni egyik verses munkáját, melyben MIKSÁnak ULÁSZLÓN aratott diadalát ünnepli. A velencei nyomdász diplomatikusan, humanista szellemességgel tér ki: szívesen kiadná, „de félni kell a királyoktól; én ugyanis sehogy sem tudom kiverni fejemből Ovidius ama mondását: Nem tudod, hogy a királyok keze messzeér?“ E visszautasításkor aligha ULÁSZLÓra gondol, sokkal inkább ANNE DE FOIX-ra és a királyi udvarban levő barátaira.³⁵

Ezek nem is feledkeznek meg róla. Mint az eddig tárgyaltakból is látjuk, Jagelló-kori humanizmusunk főként abban tér el a Mátyás-koritól, hogy mind fokozottabb a nyomtatott betű iránti érdeklődés. A nyomtatott könyvek MÁTYÁS könyvtárából sem hiányoztak, de ezeket is miniálták, s bennük még a kódexek szelleme kísért. MÁTYÁS kora az esztétikusabb kivitelű arisztokratikus kódexeknek adta az elsőbbséget, s erre volt büszke. BEROALDUS, CALPHURNIUS iskoláiból és a bécsi egyetemről kikerülő újabb nemzedék már nem előítélettel tekintett a könyvnyomtatásra, ellenkezőleg, nagyon is tisztában van hallatlan jelentőségével. A díszes, vagy kevésbé díszes kéziratirodalom is továbbél, de a művelt Európával lépést tartó és nevüket nagyobb plénum elé vinni akaró írók és mecénások ezt kevésnek tartják, s már a nyomtatott könyvet tartják a litteratúra természetes megjelenési formájának. Ezért érdekes ERASMUS megjegyzése ALDUS-szal kapcsolatban: „Nem egyszer önként küldtek hozzá magyarok és lengyelek régi kéziratokat — nem minden ajándék nélkül —, hogy azokat az ő megszokott gondozásában publikálja a világnak“. E sorokat ERAZMUS 1508-ban ALDUS házában írta. Nem tudjuk, mire céloz, hisz magyaroktól küldött „régí kézirat“ alapján kiadott könyv nem hagyta el a velencei nyomdát. Erről az esetleg kiadott mű előszavában bizonynyal szó esett volna. Nem lehetetlen azonban, hogy összefüggésben áll azzal az érdekes megbizatással,

ben „exercitatio“. (*An. N. p.* 106.) Magyar és francia urak közti összekoccnásokra l. WENZEL, i. m. 818. l.

³⁵ Aldus idézett levele: CELTIS BR. n°. 315. (kelt Velence, 1504. szept. 2.). S valóban, amint Celtis versezete — másutt — megjelent, máris vétót emel ellene Budáról Augustinus Olomucensis a bécsi humanistához írt levelében. (CELTIS BR. n°. 320.)

melynek létrehozásán előbb egy páduai diák, majd pedig maga a kancellár tárgyal ALDUS-szal. Most azonban nem CÍCERO-kiadásról van szó, nem is valami más auktorról, hanem egy magyar humanista munkáját szeretnék kinyomtatni. Mióta ugyanis MÁTYÁS király megbízásából kancellárja, a tudós VÁRADI PÉTER, JANUS PANNONIUS verseit összegyűjtötte, ez bekerült a Corvinába és elterjedt másolatokban, JANUS szellemi hagyatéka a magyar humanizmus számára éltető hagyománnyá vált. A köztudat szerint is ő hozta elsőnek a Múzsákat az Iszter partjaira, ő lett az ős, a nagy előd a magyar humanista számára és nemesi levél, a magyar szellemi élet fejlettségének bizonyítéka a humanisták egyeteme előtt. Ezt a nemzeti auktor kiadni a XVI. század első harmadának minden valamirevaló magyar litterátusa — „ob Pannonum gloriam et meritum Jani“ — kötelességének érezte. Külföldön tanuló diákok egyrészt ezzel bizonyítják tanáraik és idegen nációbeli társaik előtt, hogy a magyar sem barbár, illiterátus fajta, másrészt pedig így mutatják be pártfogóiknak a tudományokban való jártasságukat és előrehaladásukat. Más nemzetbeli humanisták szintén ezzel igyekeznek magyar mecénásaik kedvébe járni. Valamikor JANUS is a királyi kancelláriában dolgozott. Verseinek első összegyűjtője pedig a kancellária vezetője. Szelleme itt él tovább, itt hat legerősebben. Ezért szinte magától értetődő, hogy a kancellária jelenlegi vezetője az akkori világ legelőkelőbb nyomdájával tárgyal kiadásáról.³⁶

E kettős kiadási tervet SZATMÁRI titkárának, BRODARICS ISTVÁNNAK 1512. október 17-én Budáról kelt leveléből tudjuk, melyet a signoriához leküldött magyar követ, CSULAI MÓRÉ FÜLÖP adott át ALDUSNAK. Már a címzés is régi, meghitt, barátságot tételez fel: „Clarissimo domino Aldo Manucio Romano. Impressorum summo, *Fratri et amico optimo*“. A levél pedig magyarra fordítva így hangzik: „Már idestova hat éve, mikor ugyanis a paduai egyetemről hazatérőben voltam, meghagytam egy Jordanus nevű Velencében dolgozó német könyvkereskedőnek, hogy ama Pannóniai János néhány munkáját, amelyeknek a kinyomtatásáról *akkor* én, *azután* pedig az én *uram* nálad tárgyalt, juttassa el kezedhez. Ha ezt ő végrehajtotta, akkor szíveskedjél a könyvecskéket magukat a nagyságos és főtiszte-

³⁶ Az idézet Erasmus *Adagiájának* 1508. évi aldusi kiadásában: „Quoties illum ab Hungaris ac Polonis missa sunt ultro vetusta exemplaria, non sine honorario munere, ut ea iusta cura publicaret orbi“. (Chiliad. II. C. I. n. 1. fol. 113 v.) Janus-hagyomány és kiadások I. HUSZTI: i. m. 294—6. l., WALDAPFEL IMRE: Humanizmus és nemzeti irodalom. *Irodalomtörténet* 22 (1933) 16.

lendő királyi követ úrnak, aki ezt a levelet hozzád eljuttatja, átadni. Nehogy ilyen nagy férfiú örök szennybe takarva lapuljon, elhatároztam, hogy az ő munkáit feltétlenül kiadatom, és ezt uram segítségével és akarata szerint meg is cselekszem. Ebben mind az én uramnak, mind pedig nekem igen kedves dolgot tesz uraságod...³⁷

BRODARICS 1505-ben decretorum doctor-i címmel tért vissza Itáliából, ahol hosszú éveken keresztül tanulmányait végezte. Ekkor sem magaszántából jön haza. Püspöke — ő zágrábi kanonok — hivatja haza bizonyos 300 arany elszámolása miatt, melynek eliskasztásával vádolják rosszakarói. Ha ez az alaptalan gyanúsítás közbe nem jött volna, „még most is Itáliában tanulnék, ha ugyan az volt a zágrábi püspök akarata“. Úgy látszik, a római jogot is beakarta fejezni. Tanulmányait különben Paduában kezdte el, s ott „adhuc adolescentulus“ több évig tanult a már ismert CALPHURNIUS-nál, majd innét Bolognába ment, az „artes“ legfelkapottabb tanárához, BEROALDUSHOZ, akinél oly nagy előrehaladást tesz és annyira kitűnik tehetségével, hogy PINUS TOLOSANUS egykorú BEROALDUS-életrajzában különösen kiemeli a tanítványok tömegéből: „... és ha valamennyi tanítványát felsorolnám, ez maga egy vaskos kötetet tenne ki, de mégsem hallgathatnék rosszakarat nélkül a zágrábi Brodarics melléknevű Pannóniai Istvánról, aki nekem előbb lakó-, majd pedig tanulóársam (condiscipulus) volt. Ez az igen nagy te-

³⁷ A levél kiadva ÁBEL JENŐ: Adalékok a humanizmus történetéhez Magyarországon. Budapest, 1880. 30. l. és NOLHAC n. 85. p. 94: „Excellentissime uir, amice obseuande, salutem ac prosperitatem. Iusseram cuidam librario Alemano, Jordano nomine, Veneciis agenti sexto iam circiter abhinc anno, tum uidelicet cum ego ex gymnasio Patauino in patriam redirem, ut quaedam opuscula Joannis illius Pannonii, pro quorum impressione et ego tunc et herus meus preterea apud te egerat, in manus tuae dominationi daret. Quod si factum ab illo est, rogo tuam dominationem uelit libellos ipsos ad manus magnifici ac reurendi domini oratoris Regis nostri, qui tibi praesentes reddet, dare. Ne enim uir tantus perpetuo carie obsitus lateat, decreui opuscula eius omnino in lucem emitti curare, idque auxilio ac uoluntate domini mei. In quo et ipsi (domino) meo et me mihi rem gratissimam tua dominatio faciet, quae optimo ualeat. Ex Buda. XVII. Kal. Octobr. M. D. XII°.

Bonus frater ac deditissimus,

Stephanus Brodariich dd. secretarius R. D. Quinquecclesiensis
cancellarii Regis Hungariae.“

Egy szakmabeli Jordanusszal Franciaországban találkozunk, Glanvilában német műhelyben dolgozik „Ein Kleriker Jean Jordan von Menistosa (?) (Diözese Poitiers)“ l. HAEBLER, KONRAD: Die deutschen Buchdrucker des XV. Jahrhunderts im Auslande. München, 1924. S. 239.

hetségű és hihetetlen fogékonysággal és emlékezőtehetséggel megáldott fiatalember, ámbár hajdan még mint serdülő ifjú Paduában több évig hallgatta CALPHURNIUST, a mi közös mesterünk vezetése mellett oly nagy előrehaladást tett, hogy, hacsak övéinek leveleitől kényszerítve másfelé nem fordította volna tehetségét, a tudományok ezen nemében — úgy látszott — nagy eredményeket ért volna el³⁸.

A litteratúra elleni „árulását“ minden bizonnyal azzal követte el, hogy az otthoniak követelésére hátat fordított az artes-nek, s Paduába ment, hogy ott a „verbosas leges“, a praktikus életre nélkülözhetetlen jogot tanulmányozza. 1501 október 5-én már ott is találjuk. De ez csak kényszer volt, nem árulás, mert a humanisták közössége előtt ily kitűnően minősített zágrábi kanonok még jogi studiumai mellett sem feledkezett meg kedvenc tanulmányairól és álmairól, melyek felé tanárai elindították. Eszményként JANUS lebeghetett szeme előtt, aki neki különben is földije volt, így verseinek kiadását fokozottabb mértékben szívében viselte. ALDUST már régebből ismerhette, baráti viszonyban volt vele, s ekkor tárgyal JANUS néhány munkájának kiadásáról. Hazafelé jövet, Velencén keresztül visz az útja. Gondok nyomják, hisz püspöke sikkasztás gyanúja miatt hívja vissza, a JANUS-kiadásról mégsem feledkezik meg. ALDUST azonban nem találja otthon, az csak 1506. július 7-én tér vissza Lombardiából, ezért a kiadandó munka kéziratait JORDANUSRA bízta azzal a meghagyással, hogy azt adja át ALDUSnak.³⁹

Hogy SZATMÁRI, „az én uram“, ettől a próbálkozástól függetlenül tett kísérletet, vagy pedig BRODARICS hazatérése után kapcsoló-

³⁸ Brodaricsról l. SÖRÖS PONGRÁC: Jerosini Brodarics István. (A Szent István-Társulat tudományos és irodalmi osztályának felolvasó üléseiből 62. sz.) Budapest, 1907. — *A váci egyházmegye történeti névtára*. Második rész: A pap-ság életrajzai. Vác, 1917. 532—42. l. — 1505-ben tért haza, ennek körülményeire l. KÚJÁNI GÁBOR: Adalékok a Brodarics-család és Brodarics István életéhez. (Forrástanulmány.) (Történeti értekezések 3. sz.) Budapest, 1913. 20—23. l. — THALCIC: Monumenta historica Lib. Reg. Civitatis Zagrabiae. III. Zagrab, 1896. p. 8. — Pinus Tolosanus munkája még Beroaldus halálának († 1505. július 7-én) évében jelent meg Bolognában. E munka magyar vonatkozását ismerteti RÉVÉSZ Mária: Néhány adat Philippus Beroaldus maior magyar összekötőitseihez. *E. Ph. K.* 65 (1941) 164—6. — Pinus Tolosanusról (Jean de Pins) l. *Nouvelle Biographie Générale*. tom. 41. (Paris, 1862.) col. 277—8. (= NBG.) és MALAGOLA, CARLO: Della vita e delle opere di Antonio Urceo detto Codro. Bologna, 1878. p. 302—304. — Brodarics itáliai iskolázásának menetét és kronológiáját tévesen állapítottam meg Veress sokszor idézett művéről írt recenziómban (*Századok* 76 [1942] 342). Tévedéseimet a fentebbiekben helyesbíttem.

³⁹ VERESS, ANDREAS: Matricula et acta Hungarorum in Universitate Patavina studentium (1264—1864). Budapest, 1915. p. 23.

dik bele ebbe az akcióba, nem tudjuk. Tény, hogy az első próbálkozás mögött még nem ő áll. BRODARICS pártfogója ekkor még nagybátyja, JALSITH JÁNOS zágrábi érkanonok és a zágrábi püspök. Kellemetlen ügyében a királyhoz fellebbez, Budára megy, s ott ügye nem csupán kedvező elintéztést nyer, hanem BAKÓCZ TAMÁS, az esztergomi érsek veszi pártfogásába és fogadja udvarába. A görög és latin nyelvben jártas, a jogban képzett magyar humanista hamarosan SZATMÁRI GYÖRGY titkára lesz és bekerül a kancelláriába. Ezen személyi kapcsolatok ismeretében nem tartjuk kizártnak, hogy SZATMÁRINAK a JANUS PANNONIUS-kiadás érdekében tett lépései mögött is titkárának intenciói érvényesülnek.⁴⁰

Mi lehetett az oka, hogy a velencei JANUS-kiadás elmaradt és hogy BRODARICS annyi év után újra jelentkezett?

Lehetséges, hogy a kézirat el sem jutott ALDUSHOZ. Ha el is jutott, a háborús idők nem kedveztek a könyvnyomtatás műszájának. Műhelyében 1506-ban megszakadt a munka. 1507-ben csak egy kisebb nyomtatványa jelenik meg, melyen már apósa, ANDREAS ASOLANUS is szerepel társként. Zilált anyagi viszonyok között él, betegeskedik, de terveit most sem adja fel. Kéziratok után kutat, s anyagi és erkölcsi támogatást keres, hogy félbemaradt munkáját folytathassa. Minderről valószínűleg Budán is tudnak. A lengyel JAN LUBRANKI, a humanista poznani püspök, SZATMÁRIÉK barátja ugyanis innét keltezve küldi levelét ALDUSHOZ, akiről úgy tudja, hogy jelenleg nem tartózkodik Velencében, mert a „császári felséghez“ ment. Az ekkor Itáliában időző MIKSA császár kancelláriájában székelő humanista barátai ígérték meg neki támogatásukat és közbenjárásukat. Az egyik német kancellista leveléből értesülünk a következőkről. „Ajánlom neked magam és a mi Pisónkat, aki, amint leveléből tudom, hamarosan nálad lesz“. Ez pedig senki más, mint a Rómában követként tartózkodó PISO JAKAB. Úgy látszik, hogy a római humanista körökben otthonosan mozgó szász humanista, „a mi Pisónk“, II. LAJOS későbbi nevelője szintén bejáratos volt ALDUS házába. Mint ezek a jelek is mutatják, 1507 második felében valamelyest javult ALDUS helyzete. 1508-ban újra pezsdül a munka. Itt van ERASMUS. 1509-ben azonban másodszor is be kell zárnia officináját. Most zúdulnak Velencére a cambray-i liga keserves évei és megpróbálta-

⁴⁰ KUJÁNI: i. m. 20—21. l., és u. a.: Brodarics István levelezése. 1508—1538. *Történelmi Tár*. Új folyam 9 (1908.) 343. — Nagybátyja említve THALCIC: i. m. p. 8.

tásai. A műhely 1510. és 1511. években is zárva marad. Csak a következő évben kezd újra életre ébredni. Ekkor a magyarok is újra jelentkeznek. Velencébe magyar követ jön, CSULAI MÓRÉ FÜLÖP, aki magával hozta BRODARICS levelét.⁴¹

Másrészt az sem valószínűtlen, hogy BRODARICS hibás, kevésbé kasztigált szöveget küldött. A közel egykorú JANUS-kiadók mind felpanaszolják, hogy a versek nagyon romlott szöveggel forognak közkezen, megéri kijavítani. Pedig ALDUS semmire sem haragudott jobban, mint az emendálatlan szövegekre, meg azokra, akik ilyet küldtek a nyakára. Az effélét nem is nyomtatta le sajtóján. S így a használhatatlan JANUS-kézirat az idők folyamán ALDUS-nál elkalódhatott.⁴²

BRODARICS is rég megfeledkezhetett, rég lemondhatott kiadási terveiről. PAULUS CROSNENSIS PERÉNYI GÁBORNak ajánlott, 1512. évi JANUS-kiadása juttathatta újra eszébe. Most már eltökélt szándéka a kiadás. Éppen kapóra jön CSULAI MÓRÉ követi kiküldése Velencébe. Kiadás végett kéri vissza a kéziratot. Terve — ki tudja, miért — most sem vált valóra. Alig lehet azonban véletlen az, hogy még 1512. október 17-én kelt levelében a kézirat sorsa után érdeklődik, hangoztatva saját és SZATMÁRINAK óhaját, addig 1513 februárjában megjelenik Bolognában JANUS Guarino-panegyricusa MAGYI SEBESTYÉN gondozásában SZATMÁRI GYÖRGYnek ajánlva. Az ajánlólevél felsorolja a kancellár pártfogoltjait, köztük van BRODARICS is, a „laurea dignus Apollinari”.⁴³

BRODARICS névével ALDUS barátai között többé nem találkozunk. Csupán évek múlva — 1522-ben — fordul meg követi minőségben Velencében. Ekkor meg is látogatja az aldusi műhelyt. A mes-

⁴¹ FIRMIN-DIDOT p. 283—327. — FRANKÓI VILMOS: Magyarország és a cambrayi liga. *Századok* 16 (1882) 177. etc. — Lubranski levele (kelt Budán, 1507. június 1.): NOLHAC n°. 61. p. 72., róla l. FIRMIN-DIDOT p. 219—220. és MORAWSKI: i. m. p. 117., 150. — Piso Jakabról l. ÁBEL: Magyarországi humanisták... 83—94. l. Római tartózkodásáról THIENEMANN TIVADAR: Mohács és Erasmus. *Minerva* 3 (1924). Az idézett levél (kelt Paduában, 1507 augusztus 15.): NOLHAC n°. 63. p. 73.

⁴² *An. N.* p. 99.

⁴³ Paulus Crosnensis kiadása App. Hung. 1613. (Tartalmazza a Guarino-panegyricust. Bécsben jelent meg. Ajánlólevelének kelte 1512. június.) — Magyi kiadása App. Hung. 90. Magyiról HORVÁTH: i. m. 213—214. — Van-e Brodariesnek az egykori Paulus Crosnensis-tanítvány kiadásához köze, vagy pedig ez mestere Janus-kiadásának egyszerű újranyomása, — még kibogozatlan probléma. Megoldani — legalább is egy részét — csak Apponyi Hungarica-gyűjteményének hazahozatala után lehetséges.

ter már rég elköltözött az élők sorából. Munkáját apósa és sógora folytatják a régi szellemben. Nekik mutatja be tudós kísérőjét, MATTHAEUS FORTUNATUST, akinek *Seneca*-kiadványa a következő évben hagyja el a híres velencei nyomdát.

Állandó magyar követ Velencében.

BRODARICS említett levelét a „nagyságos és főtisztelendő királyi követ úr“, CSULAI MÓRÉ FÜLÖP adta át ALDUSnak és ő tárgyalta az ominózus Janus-kézirat ügyében. A követ úr nem új vendég a Rialton és nem ismeretlen személyiség Velencében. Ha pedig mint humanistát nézzük, már „multja“ van.

Erdélyi román kenéz családból származott. Egész fiatalon — 1490-ben — Itáliába megy, s BEROALDUS bolognai iskolájában végzi tanulmányait. Nem azért jött Bolognába, hogy a kor szokása szerint a „verbosas leges“ tanulja, hanem azért, hogy az „eloquentiam latialem“, CICERO nyelvét sajátítsa el tökéletesen. A mester házában is lakik, és hamarosan mind a vers, mind pedig a klaszszikus próza művelése terén annyira kitűnik, hogy 1496-ban tanára neki ajánlja egyik *Cicero-kommentárját*. Ennek ajánlólevele természetesen előnyösen mutatja be a litterátus világnak az új humanista-, mecénás-reménységet: az „eloquentiae candidatus“-t. BEROALDUS nagy tekintélye folytán ennek az ajánlólevélnek visszhangja végigkíséri humanista pályáját. Már Bolognában megkezdí kultúrközvetítő működését. Ő hozza össze bolognai tanárát a kalocsai érsekkel, VÁRADI PÉTERREL, akinek az — éppen MÓRÉ ösztönzésére — ajánlotta híres *Apuleius-kommentárját*. 1501 tavaszán „pigmentis oratoriis bene coloratus“ hazatér. Útja Velencén át vitt, valószínűleg ekkor is betért ALDUS műhelyébe. Budán mint királyi titkár a kancelláriában kap helyet, majd ANNA királyné udvarmestere lesz. Képzettsége és BEROALDUS könyvajánlása humanista körökben jó nevet szereztek neki, ezért nem csodálkozunk, hogy ott találjuk a Budán tartózkodó LOBKOVIC BOHUSLAV baráti körében.⁴⁴

⁴⁴ Csulai Móré-családról I. NAGY IVÁN: Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal. VII. k. Pest, 1876. 560—2. l. (Több helyütt téves!) — THALLÓCZY LAJOS: Jajcza (bánság, vár és város) története. Budapest, 1917. 193—196. l. (117. okl.) — DR. TÖRÖK PÁL: Középkori magyar nemes családok Erdélyben. VII. A Csulai-ak. Magyar Családtörténeti Szemle, 9 (1943) 104—111. Móré Fülöp 1470 táján született, a velencei köztársaság budai követe 1525. évi végjelentésében 54—55 évesnek taksálja. (*Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából*. Szerkesztették BUNYITAY V., RAPAICH R.,

Nemsokára diplomáciai küldetésekre is felhasználják. A cancellária hivatalnokai a XV. század hetvenes éveiben, az erősebb bürokratizálódás következtében kikapcsolódtak a diplomáciai megbízatásokból. ULÁSZLÓ idejében azonban, mikor a királyi titkárok száma megnövekszik, újra résztvesznek a követségekben. MÓRÉ 1502—1508 közötti okiratokban állandóan szerepel relátorként, tehát nagyrészt Budán tartózkodik. Közben azonban követi megbízást is kap. Így 1505 júliusában a velenceiekkel elintézendő ügyek királyi biztosa Zárában. 1505 őszén pedig követ Velencében, általa küldött tizenötezer aranyat a signoria a gyermeket váró magyar királynénak. Ekkor még csak rövid ideig volt „az vizen álló Velence és benne lakó belcs olaszok“ vendége. 1508. szeptember 20-i dátum alatt írja SANUDO, hogy a magyar követ MÓRÉ FÜLÖP, aki „e stato laltra volta“. S most itt is tartózkodott közel másfél évig, 1510 márciusáig.⁴⁵ Hivatalos elfoglaltsága mellett marad ideje a litteraturával való foglalkozásra is. Jellemző adat humanista hírére, hogy Páduában tanuló fiatal honfitársa, ki a legjobb úton halad, „ut doctus evadat“, átrándul Velencébe zsenéit neki bemutatni. VÁRDAY FERENC fehérvári örkanonok és királyi titkár Pozsonyban 1508. november 6-án kelt levelében örömmel újságolja atyjának, hogy öccse, János „Velencében volt Móre prépost úrnál. Elötte verses szónoki beszédet adott elő. Ezeket a verseket a prépost úr hamarosan meg is küldte nekem...“⁴⁶

KARÁCSONYI J., I. 1520—1529. Budapest, 1902. 124. l.) — Beroaldus neki ajánlja „Commentarii Quaestionum Tusculanarum...“ c. kommentárját. (App. Hung. 29.) Ajánlólevele kiadva GULYÁS KÁROLY: Művelődéstörténeti emlék a XV. századból. MKSz. 22 (1914) 161—3. Ez a Cicero-kommentár 1496 után többször is megjelent, így 1502-ben Velencében. — Váradinak dedikált munka: App. Hung. 39. Velencei újranyomása 1501-ben. (App. Hung. 1578.) Ajánlólevele kiadva: VERESS 436—45. l., Mórera vonatkozó rész u. o. 443. l. — 1502: bácsi prépost és királyi titkár, 1504: budai nagyprépost, majd Anna királyné udvarmestere; 1509: egri prépost; 1520: pécsi prépost; 1524: pécsi püspök. (FÖGEL: i. m. 48. l.) — KOLLER, JOSEPHUS: Historia episcopatus Quinqueecclesiarum. Tom. V. Posonii, 1801. p. 49—153. A mohácsi csatában esett el.

⁴⁵ SZILÁGYI: i. m. 82—84., 89. l.; VERESS 177. l.; ÓVÁRY LIPÓT: A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottságának oklevél-másolatai (900—1697). I. Budapest, 1890. 232. l., n°. 996., 997. Sanudónál *Magyar történelmi tár* 22 (1877) 154—166. et passim.

⁴⁶ LUKCSICS PÁL: XVI. századi magyar irodalomtörténeti vonatkozású újabb levelek a zsélyi levéltárból. ItK. 40 (1930) 222. — Várday Jánosról RÉVÉSZ MÁRIA: Romulus Amasaeus, egy bolognai humanista magyar összekötője a XVI. század elején. (Dissertationes Sodalium Seminarii Philologici Universitatis Litterarum Regiae Hungaricae Francisco-Iosephinae. Nova series III.) Szeged,

Ebből az időből datálódhatik ALDUSHoz fűződő szorosabb barátsága. Mint már említettem, 1507. év második felében a velencei nyomda újjáéled. Ez év októberében pedig nem kisebb humanista jelentkezik levelével, majd személyesen, mint a növekvő híró ROTTERDAMI ERASMUS. ALDUSnál jelenteti meg *Euripides-fordításait* és együtt dolgoznak az *Adagia* kiadásán, mely 1508 szeptemberében jelent meg. ERASMUS még ittmarad decemberig, hogy PLAUTUS, TERENTIUS és SENECA tragédiáinak kiadását előkészítse. ERASMUS jól érzi magát ALDUS és barátainak tudós körében. ANDREAS ASOLANUS házában lakik, akivel ebben az évben társul ALDUS, s most már legtöbb munkájukon rajt áll: In aedibus Aldi et Andreae Asulani Soceri. MÓRÉ mindenesetre találkozott itt ERASMUSSzal, bár erről írásos adatok nem tesznek tanúságot. ALDUS szerette volna visszatartani a kiváló németalföldi humanistát, éppen ilyen képzett korrektorra volt szüksége, de az a tél hidege és a háború réme elől dél felé húzódott. December végén már Sienában találjuk. A velencei nyomda kapui is bezárulnak és zárva maradnak 1510 és 1511-ben is. ALDUS többnyire Ferrarában tartózkodik.⁴⁷

Ezek az évek Velence legnehezebb esztendei voltak. Még egyetemi városát, Páduát is elvesztette. A cambrayi szövetség tagjai Magyarországot is szerették volna szövetségükbe vonni, megígérve neki Dalmáciát. A signoria legkiválóbb diplomatáját, a litteratúrában és a velencei tudós körökben is jártas PIER PASQUALIGÓT küldi Magyarországra, hogy ezt a veszélyt elhárítsa. A velencei követ értékes segítőtársakat nyert az esztergomi érsekben, BAKÓCZ TAMÁSBAN és az 1510. évi esztergomi országgyűlésre visszahívott MÓRÉBAN. Ők támogatják tanácsaikkal, ők informálják a helyzet alakulásáról, sőt MÓRÉ még a királyi tanácsban elhangzottakról is értesíti, és ő sugalmazza, hogy a Velence elleni párt vezetőembereit mekkora anyagi ellenszolgáltatással lehetne magukhoz édesgetni. PASQUALIGO sikerrel is járt, ULÁSZLÓ csupán a szokott évi hozzájárulás felemelését kérte a köztársaságtól.⁴⁸

1933. 29—33. l. — Állítólag latin versei vannak a zsélyi levéltárban. (LUKCSICS PÁL: A gr. Zichy-család zsélyi nemzetségi levéltára. Levéltári Közlemények. 7 [1929] 227.)

⁴⁷ NOLHAC, PIRRE DE: Érasme en Italie. Étude sur un episode de la Renaissance. Paris. 1888. p. 32—61.

⁴⁸ A cambrayi ligáról l. FRAKNÓI: i. m.; FRAKNÓI VILMOS: Erdődi Bakócz Tamás élete. Budapest, 1889. 92—114. l.; TÓTH-SZABÓ: i. m. 73—123. l.; PASQUALIGO követi jelentései LJUBIĆ, SIMEON: Comisiones et relationes Venetae. Tom. I. Annorum 1433—1527. (Monumenta spectantia historiam Slavorum

A signoria nem szokta elfelejteni a neki tett szolgálatokat. Mikor MÓRÉ újabb küldetéssel 1512. október 7-én megjelent Velencében, a lehető legnagyobb ünnepélyességgel fogadták. A nemesek közül többen elébementek, majd nagy kísérettel — köztük barátja, PASQUALIGO és más „caualieri et doctori“ — ment a Pregadi elé.⁴⁹

Velencében nem sok dolga akadt. Feladatát, hogy pénzsegélyeket csikarjon ki az állandó pénzzavarral küszködő királya számára, ügyesen végezte el, pedig a velenceiek legszívesebben „dolze parole“-val fizettek. De ő „destra persona“ volt, az állandó ajándékok és a nagy megbecsülés mind azt mutatja, hogy meghitt emberüknek tartották. Hivatalos elfoglaltsága mellett így bőven maradt ideje, hogy baráti társaságokba járjon és a litteraturával foglalkozzék. ALDUS is ebben az évben nyitotta meg barátainak biztatására műhelyét. Többek között kihozza CICERO *Epistolae familiares*ének újabb kiadását a már ismert ajánlással THURZÓ ZSIGMONDHOZ, aki már ekkor váradi püspök. A címzetthez ez a kiadás aligha érhetett el, mert ez évben meghalt. Benne ALDUS — saját bevallása szerint — „igen nagy barátját“ veszítette el.⁵⁰

A humanista barátság fogható jele és gyümölcse a könyvajánlás. A velencei tudós körökben forgoló MÓRÉ számára ez sem késett. Felkapott ember, „a követségben — írja RAPHAEL REGIUS — annyira bölcsen, annyira mértéktartóan, annyira tapintatosan, annyira ragyogóan viselkedsz, hogy mindenki tekintetét magadra irányítod, s mindenkit magad iránt szeretetre és tiszteletre hangolsz“. Ezért — igaz, hogy az „opulentissima praepositura“-ra is történik némi célzás! — ajánlja neki 1513. május 25-i keltezéssel OVIDIUS *Metamorphosis*át, mely az ő kommentárjaival jelent meg az egyik velencei nyomda kiadásában. Természetes, hogy ajánlólevelében MÓRÉval kapcsolatban kiemeli BEROALDUS könyvajánlását. Majd a „lényegre“ tér át: „Engem olyan egyedülálló humanitással fogadtál, hogy nem csupán boldogságra, hanem a halhatatlanságra is méltónak tartalak.“ Ma egykissé komikusan hangzik, de a korabeli stí-

Meridionalium. Vol. VI. Zagrabiae, 1876. p. 108—132. és SANUDONál Magyar történelmi tár 22 (1887) 179. et passim. Róla AGOSTINI, GIOVANNI DEGLI: Notizie istorico-critiche intorno la vita e le opere degli scrittori Viniziani. II. Venezia, 1754. p. 303—313.

⁴⁹ Fogadtatásának leírása Magyar történelmi tár 22 (1887) 229.

⁵⁰ Az *Epistolae familiares* új kiadása: RENOARD p. 59. n. 3. — THURZÓ-ról: „cuius immaturo ac repentino interitu, ut debeo, doleo. Debeo autem plurimum tanto viro amicoque meo summo orbatus“. (Az 1513. évi Cicero-kiadásának MÓRÉhez írt ajánlóleveléből: VERESS 463. l.)

lus-sablón ellenére is komolyan vették. Halljuk csak a megokolást: „ezt a kised munkámat ajánltam neked, amellyel a te nevedet Ovidius Metamorphosisával az egész keresztény világon, ahol csak a latin nyelvet beszélnek, együtt fogják ünnepelni és olvasni”.⁵¹

RAPHAEL REGIUS nevét már ismerjük. 1482-ben hívták meg Páduába a retorikai tanszékre. 1486-ban volt amaz emlékezetes civódása vetélytársával, JOANNES CALPHURNIUSSzal, melyben THURZÓ is résztvett. 1503-ban megint kiújult a vetélkedés, mikor is CALPHURNIUS őt végleg kitúrta. 1508-ban Velencében kapott tanszéket, s itt tanította a retorikát egészen haláláig, 1520-ig. ERASMUS nem sokra becsülte. Nem is volt kiválóbb, csupán „mediocriter eloquens”, kortársai előtt mégis kiváló tudósszámba ment. Kommentárjai közül, melyek miatt sok támadás érte, MÓRÉnak ajánlott volt a leghíresebb. Első kiadása 1492-ben jelent meg Velencében. REGIUS, ALDUS szűkebb baráti köréhez tartozott. A velencei nyomdász halálakor ő tartotta a gyászbeszédet.⁵²

Magyar ciceroniánusok.

REGIUS ajánlása ALDUS baráti köréből jött, de a könyv mégsem a híres nyomdából került ki. De ez sem váratott magára. Ugyanezen év június 27-én kelt ajánlólevéllel hagyta el ALDUS sajtóját *Ciceronis epistolarum ad Atticum, ad Brutum, ad Quintum fratrem, libri XX*. Az ajánlólevél címe — „Aldus Manutius Philippo Cyulano Morae Pannonio a secretis regis, ac oratori apud Venetos, et compatri observandissimo” — a köztük levő szoros kapcsolatra utal. Compater-nak, komájának nevezi. MÓRÉ valószínűleg PAULUS MANUTIUS-nak, ALDUS harmadik gyermekének lehetett keresztapja, aki 1512 júniusában született. Érdekes, hogy erre is tud precedenst a magyar humanizmus története felmutatni. Éppen MÓRÉ bolognai iskolatársát, KESERÜ MIHÁLY boszniai püspököt hívta meg BEROALDUS fia keresztapjának.⁵³

⁵¹ P. Ovidii Metamorphosis cum luculentissimis Raphaelis Regii enarrationibus... (App. Hung. 92.) Szép fametszetekkel díszített kiadás. Fametszeteiről: DOMÁN ANDREA: Ovidius Metamorphosisai képekben. MKSz. 66 (1942) 315.

⁵² Regiusról NBG. tom. 41. p. 839.

⁵³ A munka: App. Hung. 89. Az ajánlólevél teljesen leközölve: VERESS: 462—465. l., bár VERESS az 1521. évi kiadásból másolta le, mely részben eltér az 1513. évitől, mégis úgy tünteti fel, mintha emeből vette volna. — KESERÜ keresztapaságáról FANTUZZI, GIOVANNI: Notizie degli scrittori bolognesi. Tom. II. Bologna, 1783. p. 131.

ALDUS CICERONAK azt a művét ajánlotta MÓRÉNAK, melyet már THURZÓ ZSIGMONDHOZ intézett dedikációjában előkészületben lévőnek jelzett. Itt sem hiányozhatnak az ajánlólevél sablonos műfaji kellékei. Kiemeli a mecénás nagyságát, családjának kiválóságát, majd pedig horgonyát BEROALDUS ajánlólevelébe ereszti, hisz ezzel éppen MÓRÉ tehetségére, irodalmi „priuszára“ mutathat rá. Kihangsúlyozza, hogy mindazok a kiválóságok, melyeket BEROALDUS előre látott és mintegy előlegzett, most már kifejlődtek. A reményteljes vetés beérett. Ezt a munkát „neved alatt bocsátom ki a tudósok kezei közé, ezt annál szívesebben teszem, mert te hirdeted, hogy élvezed a tulliusi dikciót és ékesszólást, és nem tartod dícsérdőknek azokat, akik olyan szerzők stílusában gyönyörködnek, akik ezerkétszáz-ezerháromszáz évesek sincsenek, — megvetik Cicerót, és így lefitymálva, elhajítva a tiszta búzakenyeret, makkal élnek. Azt mondod, hogy emezek is tudósak és ezeket is olvasni kell, de ugyanakkor — véleményem szerint nagyon helyesen — azt tartod, hogy stílusukat nemcsak utánózni nem szabad, hanem egyenesen kerülni kell.“⁵⁴

Nem új probléma ez, a ciceroniánus viták visszhangja csendül ki e sorokból. A humanizmus mélyülésével a latin stílus milyenségének kérdése is szönyegre került. E téren a legkedveltebb latin prózaíró, CICERO vitte el a pálmát. Igazi stiliszta számára ő lett a norma. De nem minden ellentmondás nélkül. CICERO mellett és ellen három nagyobb összecsapásra került sor a tudósok között. Az első a XV. század második felében GASPARINO DA BARZIZZA, CICERO hegemoniájának legnagyobb harcosa és LAURENTIUS VALLA között, aki QUINTILIANUSRA esküdött. Kettőjük közt, bár elméletben nem értettek egyet, személyi harcra nem került sor. Már nagyobb volt a harc CORTESIUS és a nagy POLIZIANO között. A kérdés megoldatlanul lépte át a század küszöbét. Ekkor a ciceroniánusok vezére nem kisebb ember, mint BEMBO, ellenfele pedig JOANNES FRANCISCUS PICUS, az eklektikus POLIZIANO tanítványa. Ez az utánzásról 1512. szeptember 19-én levelet intézett BEMBOHOZ, aki 1513. január elseji dátummal válaszolt, melyben kifejti a ciceroniánizmus álláspontját. Ezután kezdődött igazában csak a harc, melynek egyik záróköve ERASMUS Ciceronianusa lett.⁵⁵

⁵⁴ VERESS: 463. l.

⁵⁵ SABBADINI, REMIGIO: *Storia del Ciceronianismo e di altre questioni letterarie nell' età della Rinascenza*. Torino, 1885. p. 32—42.; NORDEN,

ALDUS már a THURZÓHOZ 1502-ben írt ajánlólevélben is megpendíti a vitát, de akkor egész röviden intézi el. Most azonban még egész frissek a „sebek“, pár hónapja jelent meg barátjának, BEMBONAK a válasza. Ő is kiáll a porondra és a legilletékesebb helyen, CICERO leveleinek előszavában mondja meg véleményét, illetve MÓRÉÉT, mely tökéletesen egyezik az övével. MÓRÉ mintegy a magyar humanizmus képviselőjeként szól hozzá a vitához. ALDUS ezért vonultatja fel mögéje a többi magyar ciceroniánust: ugyanez volt a véleménye ferrarai lakótársának, PAULUS PANNONIUSNAK, ezt vallotta a kiváló THURZÓ ZSIGMOND is. Majd lehozza a konklúziót: „Úgy látom, hogy az összes pannóniai (sokkal baráti viszonyban voltam, s nem is tudom, miféle csillagzat hoz össze mindig veletek!) jó érzékkel és ítélőképességgel leginkább Cicero munkáiban gyönyörködik, és te, Fülöpöm, még a többieket is túlszárnyalod.“ Ajánlólevele végén jelzi, hogy CICERO munkáit felölelő háromkötetes kiadása van előkészületben, „mely ha kész lesz, nem kétlem, hogy a mi korunk tudósai, akik annyira eltévelyedtek, hogy legkevesbbé éppen Cicero tetszik nekik, visszatérnek a helyes útra, véleményüket megváltoztatva észhez térnek és mindig kéznél tartják Cicero isteni köteteit“.⁵⁶

Mint látjuk, egy egész ország humanista tradícióját állítja szembe a „merénylőkkel“. Az egész tudós Európát érdeklő kérdésben ilyen döntő szót és tekintélyt ad a magyar humanistáknak. Ahová ez a könyv csak eljutott — pedig mindenüvé eljutott —, hirdette a magyar humanizmus fejlettségét, hisz olyan centrális kérdésben a többség szemében helyes álláspontot vallotta, és ALDUS ajánlólevelén keresztül állást foglalt s küzdött a „fons eloquentiae“, az „isteni“ CICERO becsületéért.

Nem véletlen és esetleges, hogy ALDUS *Cicero*-kiadásainak kiemelkedő darabjait a magyaroknak ajánlja, nem pillanatnyi retorikai fogás a véleményüknek tulajdonított jelentőség. Mint ahogyan megállapítja, a magyarok kiváltképpen CICERO nagy barátai. Azt lehetne mondani, hogy a magyar humanizmusnak JANUS PANNONIUS mellett legnemzetibb auktora. Azok a centrumok, ahol képzettségüket vezető humanistáink nyerték, egyúttal a ciceroniánizmus melegágyai is voltak. Így GUARINUS tanításában is központi

EDOUARD: Die antike Kunstprosa vom VI. Jahrhundert v. Chr. bis in die Zeit der Renaissance. Zweiter Band. Leipzig, 1898. S. 773—781.; ZIELINSKY, TH.: Cicero im Wandel der Jahrhunderte. Leipzig und Berlin, 1908. S. 221—230.

⁵⁶ Az idézetek: VERESS 463., 465. l.

helyet foglalt el, pedig ez a ferrarai iskola adta meg egész Mátyás-kori humanizmusunk szellemét és színezetét, — hagyományt teremtett. Ezt még csak elmélyítette a század végén Bologna, hol BEROALDUS, ha APULEIUSON keresztül is, CICERÓT emelte oltárra, hisz a „tullianis ornamentis excultus“ eszményét tűzte ki tanítványai elé, akik között éppen ALDUSSzal rokonszenvező nemzedék tagjai foglaltak helyet.

CICERO hatását követhetjük nyomon VITÉZ JÁNOS, majd még szembeszökőbben VÁRADI PÉTER leveleiben. Őt olvassa a királyi udvarban még a tanácskozás előtt is BÁTHORI MIKLÓS váci püspök, mit sem törődve az illitteratus magyar urak gúnyolódásával. Művei szép számmal voltak képviselve a Corvinában és egyéb magánkönyvtárban. BAKÓCZÉból is fennmaradt egy szép *De oratore*. VERBÓCZY ISTVÁN *Tripartitum*ának utószavában hosszan magyarázkodik, mert olyan szavakat használt, „melyek inkább Magyarországon, mint Latiumban jöttek szokásba“. Magyarázkodását így okolja meg: „Ezt csupán azok miatt kívántam elmondani, akik minden egyebet silánynak tartanak, amit akár Cicero, akár más valamely jeles író egyszer-mászor nem használt.“ Itt — részben — a magyar ciceroniánusok ellen védekezik. S ettől az első ciceroniánus nemzedéktől kezdve sosem halt ki ez a szekta, végigkísérhető egészen SAMASSA hercegérsekgig.⁵⁷

Az első magyarnak ajánlott nyomtatott görög könyv.

ALDUS MÓRÉHOZ írt ajánlólevelének még egy helye érdemel figyelmet, ahol megemlíti, hogy a görög kifejezések interpretációjában közreműködött „az igen tudós férfiú és szeretett komám (!)“, MARCUS MUSURUS is. Ezzel egyben rá is mutat, hogy MÓRÉNAK vele is voltak kapcsolatai. Ezt ugyan adatok nélkül is feltételezhettük volna, mert MUSURUS ALDUS legszűkebb baráti köréhez és legmeghittebb munkatársai közé tartozott.⁵⁸

⁵⁷ KOLOSVÁRI—ÓVÁRI: Werbőczy István Hármaskönyve. Budapest, 1894. 320. l.

⁵⁸ „Haec nos cursim quidem sed diligenter interpretati sumus adiutore viro doctissimo et compatre meo carissimo Marco Musuro, qui tanto mihi castigandis libris adiumento assidue est, ut si duo praetera tales Argiva tulisset terra viro *ἐμοὶ συνεργάδωντα* sperarem brevi optimos quoque libros utriusque linguae daturum me studiosi emendatissimos.“ Ez a részlet kimaradt VERESS említett közléséből.

MUSURUS, „századjának legnagyobb férfja“ — mint ALDUS és ERASMUS aposztrofálják —, krétai görög volt. LASCARIS tanítványa. 1497-ben már biztosan Velencében tartózkodott, ahol ALDUS munkatársa. 1503-ban görög tanár a páduai egyetemen, katedrája, mint „magas trón“ emelkedett ki a többiek közül. A cambray liga idején ő is felfüggesztette a tanítást és elhagyta Páduát. Az egyetem diákjai és tanárai szétszéledtek, ezért 1512-ben Velencében állították fel a görög tanszéket, melyet MUSURUSSzal töltöttek be. „Manapság Velence — írja ALDUS a szokványos humanista stílusfordulattal 1513-ban — valóban második Athénnek mondható a görög tanulmányok miatt, melyekért a tanulni vágyók mindenünnen özönlenek Marcus Musurushoz, e kor legképzettebb férfiához.“ E görögül tanulni vágyók között találunk egy fiatal magyart is, VÉRTESI JÁNOST, akinek ALDUS — MÓRÉ közvetítésére — 1514 augusztusában a MUSURUS gondozásában megjelent *Athenaeus* ajánlotta.⁵⁹

VÉRTESINEK ajánlott görög könyv az egyiptomi Naucratisből származó ATHENAEUS (ΑΘΗΝΑΙΟΣ) munkája. Erősen megrövidített és nem is eredeti formában maradt fenn. Tizenöt könyvből áll, mely csak kéthelyütt teljes. Az egész nem más, mint egy nagy kompiláció. ATHENAEUS gazdag tartalmú anyagát asztali beszélgetés formájában dolgozta fel, valószínűtlenül hosszú lakomát ír le. De ez csak keret nagy anyagának előadására. Az ókor egész tudományát felöleli. Külön értéke, hogy sok, az utókor számára elenyészett költeményből citátumokat őriz meg. Valamennyi kézirata arra az architypusra vezethető vissza, melyet PHILELPHUS 1423-ban Konstantinápolyból hozott. MUSURUS kiadása szintén ennek egyik másolata alapján készült. Övé az első, jelentősebb *Athanaeus*-kiadás, bár nagy hibái és tévedései miatt hamarosan elhomályosították az utánakövetkezők. MUSURUS kitűnő filológus hírét az *Etymologicum magnum Graecorum*, PLATON és ARISTOPHANES kiadásai mellett az egykorúak szemében ennek köszönhetete.⁶⁰

⁵⁹ MUSURUSRÓL I. LEGRAND, ÉMILE: *Bibliographie hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés en grec par des grecs aux XV et XVII siècles*. Tome premier. Paris, 1885. p. CVIII—CXXIV. — Az idézet a „*Rhetorum graecorum Orationes*“ (Venetiis, 1513) ajánlóleveléből. — VÉRTESINEK ajánlott munka: App. Hung. 96.; FIRMIN-DIDOT p. 380—383.; RENOARD p. 67—68. n. 4.

⁶⁰ ATHENAEUSRÓL és munkájáról I. PAULY—WISSOWA: *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. II. Stuttgart, 1896. col. 2025—2033.;

VÉRTESIRŐL csak annyit tudunk, hogy BAKÓCZ TAMÁS nővérének a fia, s közel egy éve MUSURUS tanítványa. BAKÓCZcal mehetett le Itáliába, aki már 1512. január 26 óta Rómában tartózkodott, hogy megtegye a lépéseket a valószínűleg rövidesen megüresedő pápai trón felé. GYULA pápa 1513. február 20-án halt meg. CSULAI MÓRÉ FÜLÖP a signoriával ismételten tárgyalta, hogy a velencei kardinálisok szavazataikat a magyar bíborosra adják. A március 10-re befejeződött választások után azonban GIOVANNI MEDICI hagyta el pápaként a konklávé. BAKÓCZ ekkor Rómában akart letelepedni, de az új pápa — X. LEO — legatus a latere-ként visszaküldte Magyarországra, ahová a következő év márciusában ért vissza, hogy meghirdesse a törökök elleni keresztes hadjáratot.⁶¹

Még ha a pápaválasztáson kudarcot is vallott, ALDUSÉK érdeemesnek tartották, hogy könyvet ajánljanak neki. VÉRTESINEK címzett dedikáció csak ürügy, itt az „avunculus“-on van a hangsúly. Az unokaöccsön keresztül őt tisztelik meg, s az ellenszolgáltatást is tőle várják.

A gyermek, aki alig egy éve tanul MUSURUSNÁL, (állítólag) előhaladást mutat a görög nyelvben. Ez szabja meg ALDUS ajánlólevelének tónusát. Nem is egyéb az egész jóindulatú biztatásnál. MÓRÉT itt is megszólaltatja, „akihez Vértesi gyakran elmegy“. Majd ösztökéli, hogy hevítse a pécsi püspök, JANUS PANNONIUS, „Pannonia nagy dísze és dicsősége, hisz a te neved is Janus“. S mint ahogyan az — sírverse szerint — elsőnek vitte a latin műzsákat az Ister partjaira, úgy „te — amint a jelek mutatják — mind a latin, mind pedig az attikaiakat fogod hazavinni“.⁶²

ALDUS idézi JANUS sírfeliratát. Honnét vette? A BRODARICS-féle kéziratból, vagy másutt olvasta? Nem tudjuk. Ellenben JANUS névvel egy másik aldinában is találkozunk. 1514 januárjában adja ki a két STROZZA költeményeit, melyben két elégia az öregebb STROZZA versei közül JANUS PANNONIUSNAK van címezve. Ez még egykori költői vetélkedésük emléke. Ugyanez a kötet még

CHRISTS, WILHELM VON: Geschichte der griechischen Litteratur. Umgearbeitet von Wilhelm Schmid und Otto Stählin. Sechste Auflage. 2. Teil. 2. Hälfte. (Handbuch der Altertumswissenschaft VII. 2.) München, 1924. S. 791—795.

⁶¹ FRAKNÓI VILMOS: Erdődi Bakócz Tamás. 25., 117—142. l.

⁶² Az ajánlólevél kiadva: kivonatosan App. Hung. 96., francia fordításban FIRMIN-DIDOT p. 380—383.

egy epitaphiumot is tartalmaz: „Pro Matthia Corvino Rege Ongariae“.⁶³

ATHENAEUS az első magyarnak ajánlott nyomtatott görög könyv. A magyarokat jobban érdekelte CÍCERO, mint a görög litteratura, mely mindjobban felsorakozott a latin mellé, hogy az új, modern ember kultúrájának másik éltető forrása legyen és azt mintegy meghatározza. Nálunk csak a XVI. század második évtizedétől ERASMUS és MELANCHTON hatására kezd úgy-ahogy meggyökeresedni. Igaz, hogy a görög kultúra eddig sem volt száműzve, de inkább fordításokon keresztül szívják magukba. VITÉZ JÁNOS még nem tudott görögül, de már pártfogoltjai — a két GUARINÓNál — legalább a görög nyelv alapelemeivel megismerkedtek. JANUS már fordít is görögből latinra. GARÁZDA PÉTER, BÁTHORI MIKLÓS valamelyest szintén értettek hozzá. A páduai iskolából és BEROALDUSTól kikerülők hasonlóképen. Így KESERÜ MIHÁLY Isocrates-fordításait ki is nyomatta. ALDUS hatása, melyet a bécsi és krakkói egyetemekre gyakorolt, közvetve nálunk is jelentkezhett. De az érdeklődés így is meglehetősen gyér. Pedig a humanista tudóseszmény: az utriusque linguae jártasság mellett már feltűnik az új követelmény: a héber nyelv ismerete is. Az első trilinguis humanistánk a bibliafordító SYLVESTER JÁNOS lesz.

*

MÓRÉ FÜLÖP már nem tartózkodott Velencében, mikor az újra nekilendülő és egyre nagyobb hírnévhez jutó nyomda tulajdonosát és szellemi irányítóját aránylag fiatalon 1515. február 6-án hosszabb betegeskedés után elragadta a halál. Szent Patrinián templomában ravatalozták fel, testét — stílszerűen — könyvekkel rakták körül, barátja, RAPHAEL REGIUS ékes humanista „oratio funebris“-szel parentálta el. Halálát nem csupán Velence, hanem az egész tudós Európa osztatlan gyásza és részvéte kísérte. Nem is csoda, mert a kortársak tudatában voltak annak, hogy a klasszikus ókor, az artisztikusan kiállított könyvek, a nyomtatott betű szerelmese hagyta el őket, aki programját röviden így foglalta össze ERASMUS *Adagiájának* előszavában: „Nincs semmi más vágyam, mint hogy nektek használjak, tudósok.“

⁶³ „Strozii Poetae Pater et Filius.“ Az évjelzése 1513. január a velencei időszámítás szerint — az évet márciussal kezdték. — Helyesen 1514. január. — Költői vetélkedésükre l. HUSZTI: i. m. 122—132. l.

Az elárvult nyomda nem zárta be kapuit. Tovább vezette apósa, ANDREAS ASOLANUS, ki egyben társa is volt, maga is régi, kiváló nyomdász. Kiadványainak szelleme, munkásságának célkitűzése az aldusi hagyományok és tervek továbbvitele volt. Régi maradt a firma, régiek maradtak a kapcsolatok. ALDUS szelleme továbbél. S alig van a közismert nyomdászjelvénnel megjelent könyv, melyben fel nem lelnénk a nagy alapító el nem múló dicséretét.⁶⁴

Neve még jó sokáig ott kísért a korabeli epistolák lapjain. Sőt legjellemzőbb, hogy MORUS TAMÁS 1516-ban megjelent *Utópiá*-jában, mely a kor egyik legnépszerűbb olvasmánya volt, szintén emléket állít a velencei nyomdász csodálatos tudományának. A Schol-szigetére könyveket visznek, ezek közül nem maradhat el ALDUS apróbetűs Sofokles-e. S mikor a Schol-szigetieket meg akarják tanítani az előttük ismeretlen tudományra, a könyvnyomtatásra (ilyen büszke erre az európai ember!), nem tudnak jobbat és szebbet bemutatni példának és követendő mintának, mint „Aldusnak papirusra nyomott betűit”.⁶⁵

Aldinák Pannoniában.

Önkénytelenül is felvetődik a kérdés, hogy az eddig ismertett bibliofilek könyvtárában hozzávetőlegesen milyen számban voltak képviselve az aldinák, másrészt rajtuk kívül eljutottak-e mások kezébe is Pannoniában? Az eddig tárgyaltak alapján is láthatjuk, hogy a magyarokat általában a latinnyelvű kiadványok érdekelték, s ezek — kiváltképen az októvalakú sorozat — szép számmal meglehettek. Nagyon gyér és hiányos adatok állnak rendelkezésünkre, ezért analógiára szorulunk. REUCHLINnak, ki szintén baráti kapcsolatban állt ALDUSSzal, harminckét aldinája volt. Jelentőségükre jellemző, hogy REUCHLIN könyvtáráról MELANCHTON így nyilatkozik: „Az aldusi műhely termékein kívül alig egy-két könyv akad, melyet megcsodálnál.” A mainzi bencés Jakabkolostor könyvtárának 1515 táján írt katalógusa ALDUS hét munkáját tartja számon.⁶⁶

⁶⁴ ANDREAS ASOLANUS-ról (Andrea Torresano da Asola) l. Enc. it. XXXIV. Roma, 1937. p. 68.

⁶⁵ MORUS TAMÁS: *Utopia*. Fordította KARDOS TIBOR. Budapest, é. n. 142., 143. l.

⁶⁶ CHRIST, KARL: Die Bibliothek Reuchlins in Pforzheim. (52. Beiheft zum Zentralblatt für Bibliothekswesen. Leipzig, 1924. S. 10., 16—18. — SCHILMANN, FRITZ: Wolfgang Trefler und die Bibliothek de Jakobs-kloster zu Mainz. (43. Beiheft...) Leipzig, 1913. S. 56—57.

Fennmaradt egy gyönyörű kiállítású 1502. évi *Vergilius*, mely állítólag II. LAJOS tankönyvéül szolgált. De nemcsak a fejedelmi és kancelláriai körökbe jutott el, hanem a budai könyvtárusokhoz is. Ezeknek velencei kapcsolatai közismertek, ott nyomtatták ki a magyarországi egyházi, liturgikus könyvek nagyrészét. Érdekes tanúbizonyságot őriz meg egy 1508. évi *Adagia* előzéklapja: „Liber Thomae Pelei pannonii Budae emptus florenis ij anno domini 1515.“ A „litteratulus“ gyulafehérvári kanonok, PELEI TAMÁS vásárolta meg és írta tele jegyzeteivel, aki még öregkorában is olt-hatlan vágyat érzett Bécs és Itália egyeteméi után, hogy eljuthasson „ad discendas litteras graecas tametsi latinas“. A sok glossza és megjegyzés között ALDUS neve sem található. PELEIT ERASMUS varázsa tölti el, nem bibliofil, a szép könyv kiadójára szót sem pazarol. Pedig a „Festina lente“ című adagiumnál alkalma lett volna, hisz ez alatt adja ERASMUS ALDUS és műhelyének híres előgumát.⁶⁷

Még más értesülésünk is van. „BAER JÓZSEF és társa ismert frankfurti antiquárnál nemrég XENOPHON műveinek Velencében az ALDUSOKNÁL 1525-ben megjelent ívrétű kiadása és egy hozzákötött PHILOSTRATES, *De Vita Apollonis Tyenei*, melyet 1501—2-ben szintén ALDUS adott ki, igen szép egykorú kötésben került eladás alá. A barna préselt bőrkötés előlapján volt nyomásban XENOPHON | ET PHILOISTRA|TUS címet, hátlapján a könyv tulajdonosának nevét: VALEN|TINI | PANNO|NII viselte. A felirat egy XVI. századi magyar könyvbarát nevét őrizte meg számunkra,

⁶⁷ II. LAJOS állítólagos tankönyvéről: FABRI, PAULLUS: De augusta Budensi Bibliotheca Commentatio. (Lipsiae, 1756, p. XIII. n. o.): „Contigit mihi felicitas videndi Virgilium, Aldinae editionis Anni 1501. in. 8. horum artificum opera, coloribus, litterisque ex aureis laminis constantibus, ornatum, ac vel ideo inaestimabilem, quod usibus Ludouici II. Regis Hung. qui An. 1526 in conflictu contra Solymanum occubuit, seruerit. A Joh. Dvbrauo, dicti Regis Praeceptore, atque dein Episcopo Olomucensi et Ferdinandi Rom. Reg. Consiliario intimo, accepit illum Melchior Pirnesivs, Philos. et Med. Doct. Thorunii lumen. Cymaelion hoc possidet Max. Reu. et Clariss. Sam. Lvth. Geret, in Gymnasio Thorun. Philos. Prof. Publ. Fautor et amicus colendissimus.“ Ha ez az értesítés teljesen helytálló, akkor ezt a *Vergiliust* valószínűleg még ANNE DE FOIX, II. LAJOS anyja kapta ALDUSTÓL nászajándékol. — Budai könyvtárusokról I. VÉGH GYULA: Budai könyvtárusok jelvényei. 1488—1525. Budapest, 1923. — GÁRDONYI ALBERT: Budai könyvkiadók a középkor végén. Velencei kapcsolataikról HUBAI HELENA: Annuario 1940—41. Studi e documenti Italo-Ungheresi della R. Accademia d'Ungheria di Roma IV. Roma, 1942. p. 82—92. PELEI TAMÁSRÓL és Budán vásárolt könyvéről I. KELÉNYI B. OTTÓ: Egy magyar humanista glosszái Erasmus Adagia-jához. (Tanulmányok. Kiadja a Fővárosi Könyvtár.) Budapest, 1939. 4., 59. l.

kit eddig nem ismertünk, s kinek kilétét érdemes volna tovább nyomozni.⁶⁸

Nem valószínűtlen, hogy ez a VALENTINUS PANNONIUS VALENTINUS CYBELEIUS VARASDIENSISSEL, azaz HAGYMÁSI BÁLINTTAL azonos, aki 1505—1516 között Bolognában végezte tanulmányait. SZATMÁRI GYÖRGY pártfogoltjai közé tartozott, az ő segítségével kapta meg az egyik fehértvári kanonoki stallumot. Már Bolognában költeményei jelentek meg, majd hazatérése után 1517-ben Hagenauban adatta ki — SZATMÁRINAK ajánlva — az *Opusculum de laudibus et vituperio vini et aquae* című művét. Ennek bevezetőjében írja MACEDONIAI LÁSZLÓ főesperesnek: „Jól emlékszem, amikor minap Pécsen a főtisztelendő Mihály doktor, vikárius úrnál ebéd közben vitatkozás folyt, többek között említés történt az accentusok természetéről és megfigyeléséről, amelyek nélkül éppen úgy nincs beszéd, mint ahogyan szó sincsen magánhangzó nélkül; mégsem értettük eléggé — bár volt kéznél, igaz, gordiusi csomóhoz hasonlóan, bizonyos példány —, hogyan szabályozzák azok a beszédet; ezért én megígértem neked, hogy megküldöm azt a könnyű módszert, hogyan figyelhető, hogyan érthető meg és valamely beszédben hányszor kell kitennünk, — miként ezt ALDUSTól vettem. Ezért ígéretemnek eleget óhajtván tenni, azok közül néhányat, mint itt következik, összegyűjtöttem: számát tekintve az accentus tízféle lehet, tudniillik éles, tompa, hajtott.“ Ezt az accentusra vonatkozó megállapítást valószínűleg ALDUS grammatikájából vette. ALDUS — mint az idézett rész bizonyítja — vidéki magyar humanista körök előtt nem ismeretlen név, hanem perdöntő tekintély.⁶⁹

⁶⁸ R. jelzéssel: MKSz. 5 (1897) 416. — Philostratusnak két kiadása van: 1501 (RENOUARD p. 26. n°. 2.) és 1505 (u. o. p. 48. n°. 11.). — Xenophon görögül: u. o. p. 100. n°. 1.

⁶⁹ VALENTINUS CYBELEIUS VARASDIENSIS: Opera. Carmina et Opusculum de laudibus et vituperio vini et aquae, Fdedit MARIA RÉVÉSZ. (Bibliotheca scriptorum Medii Recentisque aevorum.) Budapest, 1939. p. 13—14.: Memini, cum nuper Quinquecclesiis in domo reverendissimi domini Michaelis doctoris vicarii inter coenandum quaedam inter caeteras mentio fieret de natura et observatione accentuum, sine quibus ita nulla dictio potest esse, sicut nulla vox sine vocali; nec tamen satis intellegeremus quomodo iidem ipsas dictiones moderantur, licet quaedam exemplaria prae manibus haberemus, sed Gordiano modo simillimo; et perinde pollicitus essem tibi me missurum facilem modum, quomodo et observari et intelligi possent et quot essent in qualibet dictione ponendi, prout ipse ab Aldo acceperissem. Quare promissi satisfacere cupiens collegi hic quaedam de eis, ut sequitur. Accentus esse decem numero, videlicet acutum, gravem, circumflexum.“ — E kiadás Introductio-ja összefoglalja HAGYMÁSI életét és teljes irodalmat ad.

A görög XENOPHON, ha azonosításunk helyes, HAGYMÁSI görög tudását és érdeklődését tanúsítja, melyet valószínűvé tesz grécizáló humanista neve és bolognai iskolázottsága. Tanárai — JOANNES ANTONIUS PIUS és ACHILLES BOCCHIUS, mindkettő BEROALDUS-tanítvány és szellemének továbbvivői — a görög nyelvbe is bevezették növendékeiket.

Megyericsei epigráfia gyűjteménye Velencében.

CSULAI MÓRÉ FÜLÖP — mondhatni — állandóan úton volt Buda és Velence között. 1517 őszén újra ott találjuk. Ekkor úgy 1518 márciusáig marad. Mint mindig, most is pénzért jött királya számára. Majd 1521 januárjában küldik le követségbe, hogy a fenyegető török veszedelem ellen szövetségest és az örökké hiányzó pénzt megszerezze. Hosszadalmas alkudozások, tárgyalások után sikerült a signoriával egyességet kötnie, melynek értelmében a király húszezer aranyat kap a török elleni küzdelemben való támogatásul. Január 10-én tartotta meg a valóban humanista stílusú beszédét a tanács előtt. Méltán állítható be a törökellenes oratio cohortatoriák jobbjai közé.⁷⁰

MÓRÉ afféle kultúrattasé is volt. Sosem ment üres kézzel. Így 1521. évi követsége alkalmával tarsolyában gazdag dáciai feliratgyűjteménnyel érkezik meg Velencébe.

A római antikvitás egésze érdekelte a humanistákat, melyből az epigráfia sem maradt ki. Dácia pedig úgy élt a köztudatban, hogy ott még gazdag római kultúrkincsek rejlenek. Erről érdekes kuriózumot őriz meg az 1502. évi velencei *Valerius Maximus*-kiadás ajánlólevele. Ebben ALDUS említi, hogy Páduában többen — köztük RAPHAEL REGIUS és JAN LUBRANSKI, a későbbi posnani püspök — baráti társaságban arról beszélgettek, milyen nehéz manapság régi kéziratokat szerezni, pedig nagy szükség volna rájuk. LUBRANSKI megígérte támogatását, régi kéziratok felkutatására akár Dáciáig is elmegy, ahol — mint mondják — egy torony van megtöltve velük. Nem tudjuk, honnan származik ez az „értésülés“, mindenesetre valamilyen írott forrásra, illetve annak félreértésére, vagy tudákos kommentálására vezethető vissza. Ha könyvvvel telt torony nem is létezett, a római antikvitás epigráfiai nyomai, régi

⁷⁰ 1517. év követségéről l. ÖVÁRY LIPÓT: i. m. 249—254. l. passim. 1521. éviről l. u. o. 260—263. l. és *Magyar történelmi tár* 25 (1878), 193—208. Beszéde kiadva olaszul (egy bécsi kódexből) LJUBIĆ: i. m. p. 165—167.

feliratok annál nagyobb számban voltak találhatóak az egykori római tartományban. Ezt már korábban is észrevették. MÁTYÁS udvari történetírója, BONFINI is gyűjtötte és felhasználta nagy történeti munkájában. Szórványos érdeklődés mellett a dáciai epigráfia-kutatás megtalálta szorgos művelőjét és megalapítóját JANUS PANNONIUS rokonában, a szintén költő MEGYERICSEI JÁNOSBAN. Ő is valahol Itáliában végezhetette tanulmányait. Gyulafehérvári kánonok, GERÉB LÁSZLÓ erdélyi püspök, majd kalocsai érsek magántitkára. Később királyi titkár és kolosi főesperes. Már 1495 óta foglalkozott a római feliratok gyűjtésével. Több erdélyi megyét bejárt ezek kutatása miatt. Ő határozta meg elsőnek az ókori Sarmizegethusa helyét.⁷¹

MEGYERICSEI 1517-ben halt meg. Gyűjteménye (vagy ennek másolata) MÓRÉ kezébe került, aki levitte Velencébe. Milyen cézzal, teljesen megállapítani nem lehet. Talán barátainak, kik közül MARINO SANUDO foglalkozott az epigráfiával. Velence híres annalistája a *Diari*ban mindig melegen és hosszan emlékszik meg a „honorevole orator“-ról, aki „mindig jó szolgálatot tett a mi signoriánknak“. SANUDO különben ALDUS barátja volt, aki számos könyvét ajánlta neki. Másrészt az sem valószínűtlen, hogy MÓRÉ ki akarta nyomtatni ANDREAS ASOLANUSSzal. A levitt kézirat egyik másolatát az egyik — 5250. számú — vatikáni kódex őrizte meg, amelyik ALDUS MANUTIUS tulajdona volt. Azonban ez nem a híres könyvnyomtató, az már közel hat éve halott, hanem unokája, MÓRÉ keresztfiának, PAULUS MANUTIUSnak a fia. 1521-ben ANDREAS ASOLANUS számára másolhatták le a kéziratot, és innét került a fiatal ALDUS, majd a vatikáni könyvtár tulajdonába. Ő ugyanis 1590-től haláláig — 1597 — a vatikáni nyomda vezetője volt. A másolást BUDAI LÁSZLÓ szepesi és kalocsai kánonok végezte, aki a páduai egyetemen tanul BATTHYÁNY ORBÁNNAL és BUZLAY FARKASSAL együtt. A velencei Tizek Tanácsa 1521. július 18-án MÓRÉ közbenjárására nekik a fegyverviselési engedélyt megadta.⁷²

⁷¹ A dáciai toronyról I. FIRMIN—DIDOT p. 220. E kiadást és előszavát nem láttam. — MEGYERICSEI JÁNOSRÓL I. ÁBEL, EUGEN: Johannes Mezerzius, der Begründer der dacischen Epigraphik. Ungarische Revue 3 (1883), 373—383.; BALOGH JOLÁN: Az erdélyi renaissance. I. 1460—1541. Kolozsvár, 1943. 59. l. és a 193—194. lapon található életének rövid összefoglalása és a teljes irodalom.

⁷² SANUDO epigráfiai érdeklődésére I. Enc. it. XXX. Roma, 1936. p. 800—801. — A kéziratokat számba veszi MOMSEN THEODOR: Corpus inscriptionum latinarum, Vol. III. pars I. Dacia. De daciarum inscriptionum auctoribus 2. szám alatt: „Inscriptiones Daciae, descriptae Venetiis ex libro Philippi

MÓRÉ felbecsülhetetlen szolgálatot tett a dáciai epigráfia-kutatásnak, mert így MEGYERICSEI pótolhatatlan gyűjteménye az utókor számára fennmaradt. Velencei tartózkodásának egyéb emlékei is vannak. Az egyik velencei nyomda újra kiadja REGIUS († 1520) *Metamorphosis*-kommentárját az ajánlással együtt. ANDREAS ASOLANUS ajándéka pedig, az 1513. évi CICERO új kiadása, már nem éri Velencében, mert az 1522 januárjában jelent meg, ő pedig már az előző évben hazatért.⁷³

Egy posthumus Aldus-tanítvány.

Tanulmányunk kapcsán mindeddig inkább mecénásokkal, a litteraturával passzíve foglalkozó, olvasó, bibliofil hajlamú humanistákkal találkoztunk. Mindegyikük itáliai egyetemen végzett. Alapos képzettséggel s talán irodalmi ambíciókkal tértek haza. További pályájuk, hivatásuk — a királyi kancellária — nem adja meg az irodalmi munkához szükséges otiumot. Legfeljebb „inter aulicandum“ marad idejük kedvenc studiumaik folytatására. Humanitásuk inkább magatartás, emelkedettebb életforma, mint belső alkotói kényszer, mely pozitív „irodalmi“ opusban akarna meg-

de Chula praepositi Agriae, protonotarii apostolici ac regis Ludovici apud Venetos oratoris, a Ladislao Budensi ecclesiae colociensis et Sepasiensis canonico MDXXI“; — Sic inscriptum librum adhuc Reortellus (de vita et victu populi Romani 1559 f. 109) titulosque inde quosdam affert; quod exemplum quo postea pervenerit, ignoratur. — 3. szám alatt: „J(ohannes) M(ezerzius) A(rchidiaconus) in Transilvania (sic) et (sic) conscripta epigrammata collecta per Reverendum D. Philippum de Chuta (sic) praepositum Agriae protonotarium apostolicum ac serenissimi principis et DD. Ludovice dei dei gratia Hungariae et Boemiae q. regis consiliarium etc. (sic) MDXXX.“ — Ita corrupte inscripta sylloge extat in codice Vaticano 5250, antea Aldi Manutii, in fasciculo olim separato, nunc signato f. 31—50, cuius pars ad Daciam pertinens legitur f. 47—50. 31—33 (sic enim ordinanda sunt). Inter urbanas, quae sunt in eodem fasciculo, redeunt quaedam ex Dacicis illis pessime interpolatae. quas spreui. In editis autem Manutius hoc suo codice vix unquam usus est. (Lehetőség, hogy ez az utóbbi kézirat már a László kanonok másolatának csak a rossz másolata.) — Az ifjabb ALDUS MANUTIUSRÓL I. Enc. it. XX. Roma, 1934. p. 184—185. — BUDAI LÁSZLÓRÓL HRADSKÝ, JOSEPHUS: Initia, progressus ac praesens status capituli Scepusiensis. Szepesváralja, 1901. p. 385. et 389. Már 1519-ben szepesi kanonok, RÉVÉSZ MÁRIA CSAHOLI LÁSZLÓVAL próbálja azonosítani, akit 1524-ben neveztek ki kancelláriai jegyzőnek. Ez sem kizárt. — A Tizek Tanácsának határozata kiadva: VERESS 466. l.

⁷³ REGIUS könyvének új kiadása: App. Hung. 154. — ASOLANUS „M. T. Ciceronis Epistularum ad Atticum, ...“ 1522. jan. (App. Hung. 146.) APPONYI és mások nem veszik figyelembe a velencei időszámítást, s azért a kiadás évét 1521-re teszik. — Hasonlóképen 1522 júniusán jelenik meg CICERO *Epistolae familiares*-ének újranomása a régi ajánlással. (RENOUARD p. 93. n°. 15.)

nyilatkozni. Ehhez hiányzott egyrészt JANUS PANNONIUSHOZ hasonló önmagát kifejezni óhajtó és tudó tehetség, másrészt a megfelelő magyar miliő. Hiányzott az alkotó humanizmus igazi melegágya, a magyar egyetem. Hiányoztak a professzionátus magyar humanisták, legyenek ezek egyetemi tanárok, iskolamesterek, vagy vándorhumanisták. A műveltség, a humanizmus még mindig egy osztály, a klérus felsőbb rétegeinek sajátja. A polgári réteg, mely mind az olasz, mind pedig a német humanizmusban oly döntő szerepet játszott, nem magyar, s majd csak a reformáció idején lép fel erőteljesebben a magyar szellemi élet mezején.

Mindez nem tagadása a magyar humanizmus létének, sőt bizonyosfokú fejlettségének, csupán az alkotó humanizmus hiányának konstatálása. S ez a magyar viszonyokat tekintetbe véve természetes is, és a fejlődésnek egy állomása. Különben — mint már többször hangsúlyoztuk — a kor szemében a magatartás számított, amelyet hitelesített egy-egy aldina élén díszelgő ajánlólevél.

1523 februárjában már pannóniai tehetség munkája jelenik meg az aldusi szigonyra csavarodott delfin égisze alatt. MATTHAEUS FORTUNATUS PANNONIUS mutatja be a humanista világnak „prima foetura”-ját, SENECA *Quaestiones naturales*ének önállóan először megjelent kritikai kiadását. Vele egyúttal első európai szinten álló filológusunk mutatkozik be, ki, bár csak ezt az egy munkáját ismerjük — bizonyos szempontból — méltán állítható a versíró JANUS PANNONIUS mellé.

Ki is ez a MATTHAEUS FORTUNATUS, aki olyan elsőrangú opusszal jelentkezik, hogy ERASMUS sem mond róla egyebet dicséretnél?

Életéről nagyon keveset tudunk. Délvidéki lehetett, esetleg dalmát származású. Erre enged következtetni ROMULUS AMASAEUS levele, melyben „patria et bonis carens”-nek mondja, tehát olyan területről kellett származnia, melyet az újra hódító háborút kezdett ozmánok elfoglaltak. Másrészt erre utal az is, hogy a délvidéki BRODARICS kíséretében tűnik fel. WEISS REZSŐ egyébként kitűnő tanulmánya óta fiatal diákként könyvelik el, aki Páduába lemenvén, máról holnapra egy nagy és alapos filológiai apparátussal elkészített művel jó elő. Ugyanő FORTUNATUS születését 1490—1495 közé teszi. Ezt a feltevést — úgy látszik — cáfolják munkájának előszavában foglaltak, ahol II. LAJOS királlyal kapcsolatban így ír: „cuius etiam prima cunabula nos omnibus faustis precationibus

et plausibus venerati sumus“. Tehát már a királyi gyermek születésekor — 1506-ban — örömének adott kifejezést, vagy talán valamiféle üdvözlőverssel vagy írással tiszteltgett bölcsőjénél. Szintén megletebb voltára engednek következtetni AMASAEUS levelei, melyekben „vir“-nek aposztrofálja, holott ha valóban fiatal lett volna, a kor bevett szokása szerint a „iuuenis“ járt volna ki neki. Különben is munkája egyetemi végzettséget és hosszabb tudományos gyakorlatot tételez fel.⁷⁴

⁷⁴ Munkája: L. Annei Senecae Naturalium Quaestionum Libri VII. Matthaei Fortunati in eodem libros annotationes. Index rerum notata dignarum in calce operis appositus (Végén:) Venetiis in Aedibus Aldi et Andreae Asvlani, Mense Februario, M. D. XXII. (App. Hung. 166.) „Egy nagy nehézséggel gyűlik meg itt a bajunk. Mint látjuk, 1522. februárjában jelent meg a könyv. Ámde a dedicatio ugyanazon év augusztus havának elejéről, az olvasóhoz címzett utószó augusztus hó másodikáról keltezve... Így aztán csak föllentésszámba mehet az az állítása, hogy csak kéthavi ideje maradt az egész munka elkészítéséhez...“ (WEISS REZSŐ: Matthaeus Fortunatus. EPhK. 12 [1888] 353. l.) Ez a nehézség is úgy oldható meg, hogy a velencei időszámítást kell alkalmazni, a szerint a munka 1523 februárjában jelent meg. — Az ajánlólevél kiadva: VERESS 467—474. l. Az ajánlólevelet innét, a „Fortunatus lectori“ utószót pedig az eredetiből idézzük. — WEISS alapvető tanulmánya: EPhK. 12 (1888) 346—362. — „Patria et bonis carens“, l. RÉVÉSZ: i. m. 72. l. — Dalmatának tartja JANKOVICH MIKLÓS, l. Cajus Sallustius Crispus. SZENT-GYÖRGYI GELLÉRD magyarázásával. Előrebotsátotta bevezetését a classicusok ismertetébe JANKOVICH MIKLÓS. Első kötet. Budán, 1811. 120. l.: „1522. Ezen Esztendő három Dalmatai Tudósok munkái különösen emlékeztetéssé tettek: — (FELIX PETANTIUS és J. P. SEVERITANUS után) — Seneca Quaestiones naturales, castigavit, et edidit Matthaeus Fortunatus Dalmata.“ (Venetiis, 1522. 4.) Nem tudjuk, ezt az állítást JANKOVICH honnan veszi. — FORTUNATUST fiatalembereknek tartja TRENCSENYI-WALDAPFEL IMRE: Erasmus és magyar barátai. Budapest, é. n. 58—60. l. — GESSNERUS CONRADUS: Bibliotheca scriptorum omnis generis... Basilicae, 1574. p. 53. et 229: „Matthaeus Fortunatus, in naturalibus Senecae quaestionibus librorum 7. emendandis elaboravit, et annotationes adiecit. Libr. impres. Venetijs in officina Aldi. Claruit temporibus Caroli VIII. Francorum regis.“ Ezt veszi át CZVITTINGER DAVID: Specimen Hungariae literariae. Francofurti et Lipsiae, 1711. p. 53., majd HORÁNYI: Memoria Hungarorum... I. 1775. p. 688—689. — BEATUS RENANUS levelezésében három helyütt fordul elő a FORTUNATUS név, amely hírneves francia, vagy Párizsban tartózkodó tudós neve. Ezt a levélgyűjtemény kiadói MATTHAEUS FORTUNATUSSzal azonosították. WEISS REZSŐ a „Briefwechsel des Beatus Rhenanus. Gesammelt und herausgeben von DR. ADALBERT HORAWITZ und DR. KARL HARTFELDER. Leipzig, Teubner, 1886.“ ismertetése kapcsán cáfolja. (EPhK. 11 [1887] 614—621.) Valóban a levélgyűjteményben említett FORTUNATUS a híres tudós francia ROBERT FORTUNÉ-vel (ROBERTUS FORTUNATUS) lehet azonos, s vele keverték össze MATTHAEUST mind GESSNER, mind pedig a levélgyűjtemény kiadói. ROBERT FORTUNÉ-ról RENAUDET, A.: Préférence et humanisme a Paris pendant les premières guerres d'Italie. (1494—1517.) Paris, 1916. p. 416, 500 et passim.

Munkájának megjelenéséig semmit sem tudunk róla. Már 1521-ben Budán kellett lennie, itt szerezhette meg patrónusának BRODARICS ISTVÁN pécsi prépostot, aki 1522. év elején követségbe indult a velencei signoriához és a szentszékhöz. FORTUNATUS csatlakozott kíséretéhez.⁷⁵

Nándorfehérvár eleste — 1521. augusztus 27 — még közelebb hozta a fenyegető török rémet, s egy pillanatra felrázta a lelkiileg és anyagilag zilált országot és királyt, aki most egyre küldözi külföldre segélykérő követeit. Különösen a szentszéktől vártak nagyobb segítséget, mert 1521. december 1-én meghalt X. LEO, és az utódjától többet remélhettek.

BRODARICS testvérének, MÁTYÁSNAK és FORTUNATUSNAK társaságában indult el. Ez kaphatott a kedvező alkalmon, mert egyrészt mecénásra talált, másrészt irodalmi terveit Itáliában vélte megvalósíthatónak. Pedig ekkoriban mind nagyobb jelentőséggel hangzik fel ERASMUS szava: „Nekem olasz mindaz, aki kiválóan képzett, még ha északon lakik is“, vagy mint egy FÜLÖP nevű ifjúról írja: „Vágyakozik Itáliába? Pedig a mi időnkben Anglia is Itália, sőt — hacsak nem csalódom — Itáliánál is inkább az.“ Ez az Itália-ellenes magatartás nem szórványos. Nálunk azonban még nem volt egy nagy egyetem, amely köré gyülekezve, és egy ERASMUSHOZ mérhető nagy szellem, akinek irányítása mellett megdönghessék Itália szellemi primátusát. Még töretlen a lelkekben VITÉZ JÁNOS és JANUS PANNONIUS nosztalgiája Itália felé.⁷⁶

BRODARICS és társai, mivel az új pápa még nem foglalta el trónját, hosszabb ideig tartózkodhattak Velencében. BRODARICS 1522. április 26-án jelent meg a velencei tanács előtt, hogy megbízólevelét bemutassa és küldetésének célját előterjessze. Komoly eredményt sem ekkor, sem pedig a május 2-i és 3-i üléseken elérni nem tudott. Költségeit megtérítették ugyan, de jelentékenyebb anyagi támogatást Magyarországnak nem szándékoztak nyújtani.⁷⁷

Ez az idő éppen elég volt BRODARICS régi velencei ismeretségének felújítására. Nem került el ASOLANUS műhelyét, s magával vihetett és beajánlhatta tehetséges kísérőjét, aki magával hozta *Pli-*

⁷⁵ „Cum nuper Stephanus Brodaricius Praepositus Quinqueecclesiensis... in legationem ad Senatum Venetorum et ad Maximum Pontificem mitteretur... nos comitibus eius adhaesimus.“ VERESS 467. l.

⁷⁶ ALLEN II. n°. 457.

⁷⁷ SÖRÖS: i. m. 12—13. l., Sanudónál *Magyar történelmi tár* 25 (1878), 207—208.

niusát s valószínűleg már előbb tervbe vette SENECA *Questiones naturales*-ének kiadását. Különben nehezen lehetne megérteni, hogy munkáját rövid néhány hónap múlva éppen ASOLANUS nyomassa ki.

Az eredménytelen velencei tartózkodás után BRODARICS Róma felé vette útját. A következő állomás Pádua, ahol közel húsz éve tanulmányait végezte. Meglettebb tudós kíséőjét itthagya „Graecarum Latinarumque literarum professoribus operam dare“ arra az időre, amíg Rómából vissza nem tér. Anyagiakkal is segíthette, de a jövőre vonatkozólag még további támogatást ígért. Maga pedig elindult Rómába, hová már augusztus elején megérkezett. További támogatást tőle FORTUNATUS aligha kapott, mert BRODARICS maga is pénzzsűkében volt, egyre írta — hiába — a királynak pénzkérő leveleit.⁷⁸ FORTUNATUS — saját bevallása szerint — nem szívesen maradt el patrónusa oldaláról, mintha előre megérezte volna, hogy az nem egyhamar fog Rómából visszatérni. Valóban BRODARICS 1524 júniusában került haza. S közben a kettőjük közti kapcsolat mintha meglazult volna.

FORTUNATUS Páduában is talált pártfogót BATTHYÁNY ORBÁN személyében, aki a már szintén ismert társaival, BUZLAY FARKASSAL és LÁSZLÓ kanonokkal egy nagyon jónevű tanár, ROMULUS AMASAEUS házában lakott. FORTUNATUS BATTHYÁNY magántanítója lehetett. Most is a legjobb helyre került. Itt — AMASAEUS mellett valóban továbbképezhette magát, másrészt BATTHYÁNY révén a legjobb társaságba került, amelybe II. LAJOS francia unokaöccse, a szintén Páduában tanuló GIANLODOVICO SALUZZÓ is tartozott, aki feltűnően kereste a magyarok társaságát, valamint BONUS SALUTIUS, „iuvenis neque a Musis neque a Charitibus abhorrens“.⁷⁹

Ebbe a körbe kerülve, mindjárt páduai tartózkodása elején, mikor még nem töri meg életerejét a kilátástalan jövő, adatja ki munkáját. BATTHYÁNY ösztönözte, hogy ajánlja SALUZZÓnak, így „nomine Pannoniorum“ fejezze ki iránta való tiszteletüket és nagyrabecsülésüket.

⁷⁸ „Postquam vero Patavium, urbem viris studiisque utriusque facundiae florentissimam venimus, iussit me interea temporis, quoad ipse peracta legatione ab Urbe rediret, Patavii Graecarum Latinarumque literarum professoribus operam dare, multa benigne, ut est eximius virtutis ingeniorumque patronus, conferens, plura pollicitus ad sumptum meorum studiorum.“ VERESS 467. l. — SÖRÖS: i. m. 467. l.

⁷⁹ VERESS 467. l.; AMASAEUSRÓL RÉVÉSZ: i. m. 9—23. l.; BATTHYÁNVÉKRÓL u. o. 39—40. l.

FORTUNATUS mind ajánlólevelében, mind utószavában azt állítja, hogy munkáját „hoc bimestre tempus“, azaz két hónap alatt üttötte nyélbe. Lehetséges, bár bizonyos előmunkálatnak már előbb meg kellett lennie, mert Itáliában több ideje erre nem maradt, hisz május elején érkezett Páduába, a munka befejező részei: az ajánlólevél augusztus 1, az utószó pedig augusztus 2. keltezésű. Ez a pár hónap ziaposan igénybevehette, mert „inter alia studia“ dolgozott. Mivel a magával hozott *Plinius*án kívül más könyvvvel nem rendelkezett, a szükséges auktorokat is elő kellett teremtenie. Sokat megtalált Páduában, itt nagy segítségére volt BONUS SALUTIUS. Át kellett rándulnia Velencébe is, hol FILIPPO FOSCARI vendégként számos görög és latin könyvet kapott munkájához, de nagy segítséget nyújtott a „domus Asulana“ kéziratokban és nyomtatványokban bővelkedő bibliotékájára. Könyve 1523 februárjában jelent meg, tehát mindaddig javíthatott, bővíthetett rajta.⁸⁰

Utószavában egész programot ad. Legközelebbi terve PLINIUS *Historia naturalis*ának kiadása. Lehet, hogy dolgozott rajta, de napvilágot sosem látott, s egyéb munkáját sem ismerjük. Elhallgatását talán életkörülményeivel magyarázhatnók. Mecénása, BATTHYÁNY ORBÁN ugyanis 1523 áprilisában arra a vakhírre, hogy őt otthon valami nagy megtiszteltetés érte, három emberét, köztük FORTUNATUST, száz arany adóssággal AMASAEUS nyaka között hagyta és hazasietett Magyarországra. Azt ígérte, három hét múlva visszatér és a pénzt is megadja. Atyja azonban e meggondolatlansága miatt szeme elé sem engedte. Páduában pedig várhattak rá, meg a száz aranyra! Pedig erre AMASAEUSnak égető szüksége lett volna, adósságok nyomták, a tönk szélére került. Hiába írta ORBÁNNak kétségbeesett hangú leveleit. Választ sem kapott. Így 1523. szeptember 15-én kelt levelében is kéri tartozásának megfizetését, mert nagy segítséget lát. Tanúk erre BONUS SALUSTIUS és LÁSZLÓ kanonok. „Végül kér téged Matthaeus Fortunatus, aki neked mindenkinél meghittebb, akit én, mivel se hazája, se vagyona, nem csupán a sajátomból tartok el, hanem, mivel a sorsán erősen bánkodik és a hosszú várakozásban szinte felőrlik, megérek vigasztalni és a teljes kétségbeeséstől visszatartani.“⁸¹

1524 elején megérkezett a pénz. ORBÁN embere egyúttal levelet is hozott. LÁSZLÓ, ki közben hazatért, írja FORTUNATUSnak,

⁸⁰ VERESS 473. l.

⁸¹ RÉVÉSZ: i. m. 72. l. (4. sz. függelék.)

hogy ő otthon már jó álláshoz jutott, jegyző lett a kancellárián, ORBÁN meg királyi titkár. FORTUNATUS ORBÁN megbízottjával tért haza. AMASAEUS mind ORBÁNhoz, mind pedig annak atyjához, BENEDEKhez írt hálálkodó leveleiben nem feledkezik meg FORTUNATUS ajánlásáról: „Úgy vélem — írja BATTHYÁNY BENEDEKnek —, nem szabad hallgatnom Matthaesus Fortunatusról, aki nem csupán nagyon derék ember, hanem irodalommal és tudománnyal is ékes, úgyannyira, hogy minden jó embernek igen nagyra kell őt becsülnie. Orbán elutazása előtt és után sok hónapon át élt velem együtt, így annyira tisztán áll előtttem egész élete, hogy nem kételkedem abban, hogy előtted, ki a legemberségesebb ember vagy, igen kedves lesz.”⁸²

Ettől kezdve nyomát veszjük. Csupán halálának dátumát őriz meg a budapesti Egyetemi Könyvtár 1529-ben ERASMUSTól kiadott SENECÁnak két margináléja: „Matthaesus Fortunatus agriae obiit 1525”, illetve „Matthaesus Fortunatus Pannonius qui obiit agriae 1528”. Ez a bejegyzés a XVI. század közepéről származik. Tehát ezek szerint 1528-ban halt meg Egerben.⁸³

Életkörülményeiről elég keveset tudunk, munkái közül is csak egyet ismerünk, mégis elég éles körvonalakkal ál előttünk alakja. Ő már nem jólszituált főpap, javadalom, kanonoki stallum sem áll mögötte. Pap sem volt. S még meglelt korában is „patria et bonis carens”. Tehát magyar viszonylatban eléggé egyedülálló jelenség, afféle vándorhumanista, aki tudásából akar megélni. Elsősorban a királyi udvar felé tekint, oda szeretne bejutni. Ha oda nem sikerül, jó egy főpap is mecénásnak, aki lehetővé teszi, hogy kedvenc studiumaival foglalkozhassék. Ha munkáján keresztül nézzük, hivatásos tudós, mégjobban leszűkítve, szövegkritikus. E téren is egyedülálló a magyarok között. A külföldi egyetemek hatására nálunk is megindult bizonyos filológiai érdeklődés. De mindezek kisebbmértetű, és — ha szabad mondani — dilettáns jellegű próbálkozások voltak. FORTUNATUSnál már nem csupán jóleső szórakozás, nemes időtöltés, hanem — mint minden vérbeli tudósnak — hivatás, tehát egy kissé öncél.

A könyvnyomtatás elterjedése maga után vonta a filológia fejlődését is. Egy-egy híresebb nyomda csakúgy öntötte az auktorok kiadását. A szövegkritikusok nagymestere ERASMUS volt. Egy-egy

⁸² RÉVÉSZ: i. m. 75. l. (6. sz. függelék.)

⁸³ WEISS: i. m. 353. l.

általá készített kiadás — például *Szent Jeromosa* — már jóval megjelenése előtt lázba hozta a humanistákat, megjelenése pedig ünnepi eseményszámba ment. Ez a filológiai-humanizmus ideje.

Mi volt a humanista filológia célkitűzése? ERASMUS szavaival: olyan szöveget adni, amely „minimo cum taedio, maximo cum fructu legi possit“. Az olvasható szövegen van itt a hangsúly, ezért meg kell azt tisztítani az „innumera portenta“-tól. Ez lelkesítette kora tudósait, s FORTUNATUS is ennek a szektának volt a papja. ERASMUS jelentőségét és műveit ismerte, s ezek közül *Seneca*-kiadvány csak negatívumaival hatott.

Ha mégis az eszményt, a mestert keressük, azt ALDUS MANUTIUSBAN találjuk meg, akit utószavában ünnepel. Miután a filológus elé tornyosuló nehézségekről beszélt, így folytatja: „Én is csak most értem meg igazában, hogy minden idők mennyivel tartoznak Aldus Manutiusnak, a kettős (t. i. görög és latin) ékesszólás felszabadítójának és Camillusának. Az ő ragyogó tehetsége és szakadatlan munkája eredményezte, hogy az erények tudományait tisztelik. Ő az ékesszólásnak már-már elkallódott ékeit helyreállította, s az ő szorgalmának köszönhető, hogy a görög és római nép kihúnyt fénye újraéledt. Ha valóban teljes egészében akarjuk (jelentőségét) felbecsülni, szinte hihetetlen, hogy ez a hatalmas, a gondviselés különös ajándékából született férfiú, mekkora munkával és fáradsággal, milyen gondossággal és szorgoskodással — emberi erőt meghaladva — mindkét nyelv annyi íróját hívta vissza az alvilágból és tisztította meg a végtelen sok hibától, melyek az idők mostohasága és a könyvárusok gondatlansága miatt elborították őket.“ S ezért, ha meg is halt, „él Aldus dicsősége az egész földkerekségen, melyet ő érdemeivel betöltött, emlékezetét a feledéstől megőrizve ünneplik, és a minden időkre szóló érdemének hírét ünnepelni fogják, míg csak tudományok lesznek“.⁸⁴

FORTUNATUS az első magyar, aki beállva a tisztelők kórusába, mintegy „nomine Pannoniorum“ teszi le koszorúját ALDUS sírjára és mond köszönetet szellemének.

ALDUS munkáját folytatja dicsőségesen a „domus Asulana“. „Ennek kiváló törekvéseit mind tanulmányokkal, mind pedig régi kódexek felkutatásával támogatnia kell mindazoknak, akik azt

⁸⁴ Az idézeteket a „Fortunatus lectori“ utószóából vettem. — FORTUNATUS Aldus-elogiuma sokban emlékeztet BAPTISTA EGNATIUS Lactantius-kiadásának (Aldina, 1515. ápr.) ajánlólevelére.

akarják, hogy a *respublica litteraria* ép maradjon. A mi korunk tudományának leginkább arra van szüksége, hogy a régiek szövegei minél hibátlanabbak legyenek.“ Itt a *respublica litteraria* polgára beszél. A beavatottak biztonságával jelöli meg az annyit hangoztatott teendőket, a korabeli filológia közismert célkitűzéseit. Minden erejét ezeknek a céloknak a szolgálatába állította: „Mi Seneca *Naturalesét* elsősorban ennek a törekvésnek a támogatására..., mint munkálkodásunk előjátékát adtuk ki, és nemsokára Pliniust, amelyen régebb idő óta dolgozunk, szándékozzuk kiadni.“ Így csak egy idealista tudós beszélhet, aki hisz a tudományban, egy életet tesz fel rá. Csupán egy munkát hagyott az utókorra, azonban ebből az egyből is tisztán látjuk: nem csupán a magyar, hanem az egyetemes filológiának nagy kára, hogy a program csak az utószóban hirdeti egy kiváló magyarországi tudós álmait, aki a filológia terén méltó tanítványa ALDUSnak és nem szégyenlendő társa ERASMUSnak.⁸⁵

Egyetlen munkája SENECA *Quaestiones naturales*ének szövegkritikai kiadása. Ezzel a lehető legnehezebb szövegkritikai feladatra vállalkozott. SENECA ugyanis — az egykorúak tanúsága szerint is — a legromlottabb, legolvasmányosabb szövegek közé tartozott. Voltak már nyomtatott kiadásai — ezek között ERASMUSÉ —, de a javítást alig vitték előbbre.

Hogy minél alaposabb munkát végezhesen, teljességre törekedett a források összegyűjtésében. Számontartotta az addig megjelent *Seneca*-kiadásokat. Ezek közül azonban igazában ERASMUS 1515. évi teljes kiadását használta, s ennek megfelelő részét vette alapul, amely szintén egy régebbi nyomtatott kiadásnak alig javított változata. Több emendációját is átvette, külön jelezve a forrást. Igazi szövegkritikus nem mellőzheti a kéziratokat sem. Több manuscriptum állott rendelkezésére: „codices vulgati“ és „codices vetusti“. Legnagyobb tekintélyként egy „codex vetustissimus“-ra hivatkozik. Az összevetésnél természetesen a régebbi kódexeket veszi hitelesebbnek. Ha pedig egy javítandó helyet a forrásokban mindenütt hibásan talál, conjecturához folyamodik. Ehhez a hasonló tárgyról író auktorok felhasználása is szükséges. E téren nagy apparátussal dolgozik. Alig van latin szerző, akit fel ne használna, sőt a görögöket is, bár gyérebb számmal. Ezeknél sem csupán egy

⁸⁵ „Fortunatus lectori“ utószó.

kiadásra támaszkodik, hanem — ha lehetséges — több kéziratot is megnéz.⁸⁶

„Tévednek azok — figyelmeztet FORTUNATUS —, akik a romlott szövegű auktorok javítását könnyűnek tartják, kiváltképen akkor, hogyha nem világos helyeket akarunk megoldani.“ Elmondja, hogy mit tett: „Meg fogod látni tudós olvasó, hány elenyészett szót újíttunk meg, hány fölöslegeset nyestünk le, hány fattyúhajtást vittünk vissza törvényes helyreállítással családjába, hány összezavartat szedtünk rendbe, hány fonák helyen állót állítottunk az eredeti helyére, hány csonkát és szükséges tagjaitól megfosztottat egészítettünk ki. Ugyanis nemcsak szavakat, hanem kifejezéseket is pótolunk. Mert valamennyi régi kódex is hibás, helyeik változó, sőt nem egyszer ellenkező olvasásúak, amelyeknél a kiválasztás és a divinatio nehéz.“ „Ahol a régi olvasásmód gyanús volt, ott vagy az értelmi, vagy a történeti, vagy pedig a tekintélyi szempontot vettem irányadónak, coniecturához csak a végső esetben folyamodtam.“ De nemcsak a kézenfekvő hibák javítását tartotta szem előtt, hanem „az egész értelmének összhangját, sőt az egyes szavak elhelyezését, jelentőségét és összhangzását is mérlegettük.“⁸⁷

Mint látjuk, értékes szempontok szerint dolgozott, s ezeket szerencsés kézzel és biztos ítélőképességgel alkalmazta. Igaz, vannak kevésbé sikerült, sőt hibás emendációi, „a szórend megfigyelésére, interpollációk statuálására alig fordít gondot“, sőt van hely, melyet ki sem tud javítani, de — mint maga mondja — „egy vadásznak sem lehet bűnül felróni, hogy egy hatalmas rengetegben nem ejtett el minden vadat“. Műve a korabeli filológiai teljesítmények első vonalát jelenti. „Fennakadás nélkül olvasható szöveget még korántsem létesített ugyan, de commentárai nemsokára maguk után vonták azt.“⁸⁸

Tudatában is volt munkája jelentőségének. „Ha valaki munkánkat az eddig kinyomtatott kiadásokkal figyelmesen összeveti, akkor ebben a nagyon kicsiny műben sok ezer tőlünk javított helyet fog találni.“ (Ez a „sok ezer“ retorikai közhely.) VÁRI (WEISS) szerint 429 helyen javította a szöveget. Sőt még nem kis büszkeséggel tovább megy: „Azt a hengegés gyanújától távolállva is me-

⁸⁶ FORTUNATUS filológiai tárgyalásánál sekat köszönhetek WEISS kitűnő tanulmányának.

⁸⁷ „Fortunatus lectori“ utószó. — Az utolsó idézet: VERESS 475. l.

⁸⁸ WEISS: I. m. 361—362. l.

rem ígérni, hogy a mi kiadásunkban a Quaestiones sokkal fényesebben és hitelesebben lát napvilágot, mint sok század óta napvilágot látott.“ Öntudatos és nem kis jelentőségű szavak! Igazságáért azonban felel a munka, beigazolta a jövő, hitelesítette és elismerte ERASMUS, sőt az újabb SENECA-kiadók is.⁸⁹

Mégha szövegkritikusról van is szó, munkája ajánlólevelének és utószavának humanista szempontot figyelembe vevő tárgyalását is érintenünk kell. Ez az úgynevezett irodalomtörténeti és személyi rész. Itt már nem csupán szövegkritikusként mutatkozik be, hanem teljes humanista vértetben. Egy ajánlólevelél határozottan eldönti írójának humanista voltát. FORTUNATUSÉT olvasva, mindjárt szembeötlík, hogy nem valami újonc szárnypróbálgatásával, ellenkezőleg, nagyon is képzett, gyakorlott humanistával állunk szemben. Ajánlólevele magán viseli mindazon jegyeket, fordulatokat, melyeket egy hosszabb irodalmi gyakorlat alakított ki. A bevált sablónok, motívumok felmelegítése, variálása, alkalmazása FORTUNATUSban valóban mesterükre találtak.

Az ajánlólevelélben szokták megtárgyalni az auktort is. E rész ERASMUS 1529. évi *Seneca*-kiadásának ajánlólevelével összevetve szegényesnek mondható. SENECÁRÓL alig mond valamit. Csúpán mint „diuiniissimus philosophus“-t emeli ki. ERASMUS 1515. évi kiadásának ajánlásából megragadta ez a gondolat: „legendus fuerit omnibus quibus est *bene vivendi studium*“, és ezt szélesíti ki a filozófia dicséretévé: „Amelynél jobb ajándékot az Isten nem adhatott a halandóknak és amelynél nagyobbbat az emberek nem kívánhatnak. Ez az egyetlen, amely az életet rendezi és alakítja, irányítja a cselekvést, megmutatja, mit kell tenni és mit kell mellőzni. Végül is ez adja meg az embernek az emberséget. Filozófia tanulmányozása nélkül senki sem tud jól és boldogan, de még tűrhető módon sem élni. Mindaz tehát, aki előhaladást tesz a filozófiában, az szükségképen az életben jut előre. Hogy élünk, azt Istennek köszönjük, hogy jól élünk — a filozófiának. Tehát annyival köszönhetnénk többet a filozófiának — hacsak nem volna a filozófia is

⁸⁹ Utószó. — VÁRI REZSŐ DR.: A classica-philologia encyclopaediája. Budapest, 1908. 439. l. — L. Annaei Senecae Operae quae supersunt. vol. II. Edidit Alfred Gercke, Lipsiae, Teubner, 1907. p. XLIII.: A Qu. N.-t elhanyagolták és „non emendati edebantur, unum excipio editorem Mathaeum Fortunatum virum Ungaricum...“ — FAIDER, PAUL: Études sur Sénèque. Gand, 1921. p. 123. n. 1.: felsorolja a kiadásokat, köztük „édition — remarquable — des Questions naturelles, par Matteus (Venise, Alde, 1522)“.

Isten ajándéka —, amennyivel a jó élet nemesebb és értékesebb, mint maga az élet.“ Sok benne a közhely, mégsem lehet véletlen a filozófia illetően felmagasztalása. Ő már nem az egyház tanait állítja oda az élet normájául. SENECA-t sem a középkor jámbor hagyományok oldaláról ragadja meg, mint ahogyan még ERASMUS is tette. Gondolkodó, tudós ember — nem is pap, akit hivatásának bizonyos korlátai legalább is a nyilvánosság felé szellemileg kötnék — egy evilági gondolatrendszert tart irányadónak. Nem hiába mélyítette el éppen a páduai filozófiai iskola a szakadékot az ész és a hit, jobban mondva az ész igazsága és a hit igazsága között. Ez a fejlődés szabályos és törvényszerű a „laikus morál“ felé.⁹⁰

Míg az ajánlólevél közérdekűbb, addig az utószó speciálisabb. Itt már nem annyira a nagyközönséghez, hanem a „studiosus lector“-hoz, a szakmabeliekhez fordul. Legalább is hangjából ezt érezzük. Műhelytitkok kerülnek elő, munkájának szükségessége, az elődök számontartása, az eddig megjelent kiadásokkal — ERASMUS-éval — sommás összevetés, szempontjai, elvek, melyek őt irányították, tehát a módszer kérdése. Ha a munkából más sem maradt volna meg, mint ez az utószó, akkor is tisztán látnók — mint már fentebb ismertettük —, milyen széleskörű és alapos szakműveltséggel, milyen kialakult gyakorlattal rendelkezett. Ezért nem is csoda, hogy ERASMUS is elismerte.

FORTUNATUS már egy olyan munka emendálásába fogott, melyet előtte többen, utóljára pedig — 1515-ben — nem kisebb ember, mint ROTTERDAMI ERASMUS is kiadott. Filológus és humanista körökben — 1523-at írnak! — ezt ki ne tudná! Ezért az új kiadó bizonyos magyarázkodással tartozik a „tudós olvasónak“. FORTUNATUS nem tér ki a válasz elől, nem hallgatja el véleményét ERASMUS kiadásáról, de nem is teheti, mert éppen annak tökéletlensége, hiányai készítették munkára, és az szolgált alapul kiadásához. Véleményének kifejezését utószavának végére mintegy csattanóul hagyja.

Kritikájának élét elveendő — jól tudja, kinek a munkájáról mond kritikát —, ERASMUS kiadásának gyöngéit igyekszik magyarázni: „Megjelöltük pedig a romlott helyeket abból a kiadásból, melyet minap Erasmus Rotterdamus, a bonae litterae legnagyobb mestere és fejedelme rendezett sajtó alá és hét éve nyomatták ki

⁹⁰ ERASMUS 1515-i ajánlólevele kiadva: ALLEN II. n°. 325.; VERESS 470. l. — Seneca filozófiájáról: a „bene vivedi studium“-ról l. MARCHESI, CONCETTO: Seneca. Seconda edizione riveduta et accresciuta, Messina-Milano, 1934. p. 236.

a németországi Bázélban. Ezt a többi kiadásoknál — amint igaz is — javítottabbnak hittük. Azokat a hibákat, amelyek ERASMUS figyelmét — aki elsőnek vetett valami kis világosságot SENECÁRA és azt a reményt nyújtotta, hogy SENECA kijavítható — elkerülték — és ezek száma majdnem végtelen —, amennyire lehetett, kijavítottuk. Ő ugyanis már rég a legnagyobb népszerűség tetőpontjára jutott el, és így azokat, mint az ő gondozásához mérve mintegy kisebb dolgokat, hanyagabban kezelte. Egyébként, bizonyosan tudom, a mi munkánkat elősegítette volna.⁹¹

Mint látjuk, a legnagyobb elismerés és tisztelet hangján az igazságot is megmondja. Fínoman, a korabeli stílus színvonalán. Megsértődni, legalább is ezt kimutatni aligha lehet. De ez és 1515. évi *Seneca*-kiadást közvetve érintő egyéb megjegyzés mégsem múlhat el visszhang nélkül. A litteratus világ plénuma előtt hangzott el a szó, és akit érintett, az az akkori szellemi életnek valóban fejlődeme volt: koronás királyok, főpapok, főurak, híres humanisták és névtelen rajongók versenyezve keresték barátságát. Ez a „támadás” nem is kerülte el ERASMUS figyelmét. Ha azon frissiben nem is jutott el kezeihez a megújhodott SENECA, barátai gondoskodtak róla, hogy híre megelőzze. Valószínűleg egyik barátja — HAIIO HERMANN — értesítette, mert ERASMUSnak neki címzett 1524. augusztus 31-én kelt levelében olvashatjuk: „Nagyon örülök, hogy az a pannóniai annyi ezer hibát emelt ki Seneca Quaestiones naturales-éből. Ehhez ugyanis nem volt semmiféle régi kézirat. Csupán egy előbbi kiadásra voltunk utalva, s csak annyit változtattunk rajta, ami a könyvnyomdászok nyilvánvaló gondatlanságából romlott el. A divinatiókat a lapszélen hoztuk, s ezek közül néhányat — hacsak nem csalódnunk — ő is helybenhagyott. Tehát ha hibákat közölt, nem a mi hibáinkat közölte.”⁹²

Nehéz elhinni, hogy valami nagyon örülhetne neki. Sőt az „ezer hibára” való utalásnak nagyon is gúnyos, erasmusi mellékíze van. Úgy látszik, még nem látta az új kiadást, csupán az utószó rájavonatkozó passzusáról értesült barátja leveléből. Magát mégsem felejtí el mentegezni, hisz nagyon is tisztában van kiadásának hibáival. Ugyanebben a levelében már okolja is egyik barátját, aki a SENECÁVAL őt rútul rászédte.

⁹¹ „Fortunatus lectori” utószó.

⁹² ALLEN V. n°. 1479.

Később, mikor megszerezte az új *Seneca*-kiadást, mint szakértő tiszttában lehetett, és volt is, FORTUNATUS munkájának jelentőségével. S azt is látta, hogy „az a Pannóniai“ milyen kiváló, nagy felkészültségű tudós. Így az utószóban mondtak is nagyobb súlylyal ezek latba.

Erre meg is volt ERASMUSnak a válasza: az 1529. évi bázeli teljes SENECA, az 1515. évinek javított kiadása: „Opera L. Annaei Senecae et ad dicendi facultatem, et ad bene vivendum utilissima, per Des. Erasmum Roterod. et Matthaeum Fortunatum...“ Tehát maga mellé vette társszerzőnek azt a FORTUNATUST, akiről még azt sem tudta, hogy már halott.

Ennél nagyobb és hivatalosabb helyről jövő elismerés aligha érhetett magyarországi tudóst és rajta keresztül a magyar humanistavilágot. Akkoriban mások tudományos eredményeinek „felhasználásában“ nem voltak ilyen tágkeblűek a humanisták, hisz a szellemi tulajdon még nem volt olyan erősen körülhatárolva, mint manapság. ERASMUSnak ez a gesztusa FORTUNATUS tehetségének elismerésén kívül lovagias elégtétel, felelet akart lenni a pannóniai tudós kritikájára, másrészt nagyon figyelmesen elolvasta és megértette — hisz *A balgaság dicséretében* csúfondárosan ő is szóvá teszi — FORTUNATUS ajánlólevelének azt a mondatát, melyben némely emendátorokról ír, „akik nagy örömmel és dicsekvéssel hencegnek, hogyha valamelyik auktornál egyetlen csekélyke jelentőségű helyet kijavítottak, pedig már azt előttük mások is kijavították, és ezt ők nem vették észre, vagy csak színlelik, hogy észrevették, csak azért, hogy mások munkájának és tehetségének dicsőségét maguknak vindikálják“. Ilyen babérokra ERASMUS nem pályázott, de nem is volt rá szüksége.⁹³

Ha már a címlapra vette FORTUNATUS nevét a magáé mellé, természetes, hogy a TOMICZKI PÉTERnek írt ajánlólevelében sem hallgat róla. Itt röviden tájékoztat és FORTUNATUSnak valóságos elogiумát adja: „Nagyon sokat segített ebben a munkában Matthaeus Fortunatus Pannonius — mint a műve bizonyítja —, kiválóan tudós, szorgalmas, józan és éles ítéletű férfiú munkássága. Ő ugyanis a *Quaestiones naturales* könyveit a lehető legtökéletesebben adta ki. Őt a legtöbb dologban szívesen követtük, csupán néhány helyen tértünk el tőle, gyakrabban ott, ahol a mi értelmezésünket támogatták a kéziratok.“⁹⁴

⁹³ VERESS 475. l.

⁹⁴ ALLEN VIII. n°. 2091. (Az ajánlólevelét kelte 1529. január.)

Lényegében azonban alig tér el, csupán egy „codex Britannicus“-ra hivatkozik. FORTUNATUS munkáját a maga egészében átveszi. Bármennyire is feldicséri FORTUNATUST, ajánlólevelében — a sorok között — csak ellene hadakozik, az ő kritikájára akar válaszolni, annak hatását elmosni. Az 1515. évi kiadást megtagadja: „priorem aeditionem non fuisse meam“. Elmondja, hogy Canteburghban talált néhány *Seneca-kéziratot* s ezeken néhány javítást is eszközölt. A kéziratokat Bázelen egyik barátjára bízta, mert el kellett onnét jönnie. Mikor néhány hónap múlva visszatért, „olyan művet találtam, hogy nagyon szégyenkeztem kiadása miatt“. Mint látjuk, egész apológiát tart saját védelmére, és ha nevet nem is említ, FORTUNATUS munkája és megjegyzése miatt „stimulavit animum calcar ignominiae“, s ezért igyekszik ezzel a kiadással és ajánlólevelével azt „si non licet excusare, saltem extenuare“.

ERASMUS munkájával együtt FORTUNATUSÉ is teljesen elfogadott lett. Csakhogy a nagy név mellett az övé elhalványult, lassanként el is tűnt. ERASMUS halála után BEATUS RENANUS rendezte sajtó alá ERASMUS *Senecáját*. Bár a dedikáció és így FORTUNATUS dicsérete benne van, de a címlapról már hiányzik ERASMUSÉ mellől az ő neve. MURETUS 1585. évi kiadásában mégcsak a nevét sem említi. Csupán az újabb SENECA-kutatók és kiadók tartják számon és értékelik nagyra, amint megérdemli.⁹⁵

FORTUNATUS valószínűleg nem ismerte ALDUST személyesen, kapcsolatban sem volt vele, mégis ő az a magyarországi humanista, aki legközelebb állt hozzá, mert ALDUS szellemében dolgozott. Ugyanazok az eszmények éltették. Nem is lehet szebben lezárunk dolgozatunkat, mint azzal, hogy őt állítjuk szimbolumnak a végére, aki már gyümölcsöt hozott, az aldusi műhelyből olyan munkával jő ki, amely méltó az aldusi hagyományokhoz, és amelynek utószavában saját magára is álló érvénnyel csendül fel az „instaurator literarum“ dicsérete: „Nem lesz annyira süket és annyira hálátlan az utókor, hogy az égig ne magasztalná a tudományok és az emberi nem iránt tanúsított ilyen nagy pietas-t.“

GERÉZDI RABÁN.

⁹⁵ WEISS: i. m. 355. l.